

Aan het college van Burgemeester en Wethouders van Heemstede
Postbus 352
2100 AJ Heemstede

Tevens per mail k.sonneveld@heemstede.nl

Datum: 30 augustus 2024
Betreft: zienswijze aanwijzing gemeentelijk monument Valkenburgplein 20
Ons kenmerk: 24-69-001
Uw kenmerk: 1263522

Geacht college,

In aanvulling op de brief d.d. 18 juli 2024 en het overleg op 21 augustus 2024 brengt ondergetekende, in haar hoedanigheid van gemachtigde van het bestuur van de Parochie De Heilige Familie te Heemstede (hierna: Parochie), die te dezer zake woonplaats kiest te mijnen kantore, een zienswijze naar voren ten aanzien van uw voorgenomen besluit tot aanwijzing tot gemeentelijk monument van het kerkelijk complex aan het Valkenburgplein 20 te Heemstede.

Een machtiging voorzien van de handtekening van de secretaris treft u bijgaand aan.

Inleiding

Het kerkgebouw en de pastorie gelegen aan het Valkenburgerplein 20 te Heemstede, kadastraal bekend Heemstede sectie B nummer 9576 (hierna: het kerkelijk complex), zijn eigendom van de Parochie, welke Parochie onderdeel is van het Bisdom Haarlem-Amsterdam en de Rooms Katholieke Kerk in Nederland.

De Rooms Katholieke Kerk in Nederland heeft te maken met forse krimp. Die krimp uit zich onder andere in een daling van katholieken in het algemeen, een daling van kerkelijke betrokkenheid, een daling van pastorale beroepskrachten en een daling van financiële middelen. Deze ontwikkelingen onderschrijft u uitdrukkelijk in uw eigen Kerk & Visie uit 2022.

Dat beeld is voor de Parochie niet anders. De Parochie is in 2024 ontstaan door fusie van de Parochies in Heemstede, Vogelenzang en Bennebroek. De Parochie heeft thans 3 kerkgebouwen met bijgebouwen in eigendom. De exploitatie van deze kerkgebouwen is een te zware last.

In het kader van de bovengenoemde ontwikkelingen verhuurt de Parochie sinds juni 2024 het kerkelijk complex aan de Roemeense-Orthodoxe Parochie van de Heilige Johannes Chrysostomus (hierna: Roemeense Parochie) ten behoeve van religieuze diensten, vieringen en andere activiteiten. De Parochie en de Roemeense Parochie maken beide gebruik van het kerkelijk complex.

Aanwijzing houdt onvoldoende rekening met religieuze bestemming

Het kerkelijk complex heeft een religieuze bestemming en wordt uitsluitend of in overwegend deel gebruikt voor de uitoefening van de eredienst. Het kerkelijk complex is derhalve niet zomaar een willekeurig gebouw, maar een religieus gebouw.

Nu het kerkelijk complex een religieuze functie heeft, dient er oog te zijn voor de principiële uitgangspunten in onze Nederlandse rechtsstaat, te weten de vrijheid van godsdienst en de scheiding van Kerk en Staat.

Uit de redengevende omschrijving van het kerkelijk complex blijkt dat u voornemens bent het interieur en de inventaris in de aanwijzing te betrekken. U houdt daarbij geen rekening met het feit dat het interieur van het kerkelijk complex vanuit de godsdienstbeleving een essentieel onderdeel van de liturgie en verering is. Het interieur dient op de eerste plaats voor de godsdienst en de geloofsgemeenschap, niet het monumentenbelang.

De wetgever heeft duidelijk oog gehad voor de wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst als het gaat om de kerkelijke monumenten. Uit de memorie van toelichting bij artikel 16.58 Ow. is duidelijk op te maken dat de bedoeling van de wetgever is geweest om de liturgische of andere kerkelijk inhoudelijke motieven het primaat te geven. In de memorie van toelichting worden de wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst of levensovertuiging zelfs cruciaal genoemd.¹

Ik wijs in dit kader op een recente uitspraak van de Rechtbank Zeeland-West-Brabant² waarin is geoordeeld dat met het weigeren van een omgevingsvergunning voor het verwijderen van gewijde en liturgische voorwerpen uit het kerkgebouw de wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst in het geding zijn.

Dat belang komt ook terug in de Erfgoedverordening Heemstede 2017. Art. 4 lid 6 bepaalt: *‘Voordat het college een onroerende zaak met een religieuze bestemming dat uitsluitend of in overwegend deel wordt gebruikt voor de uitoefening van de eredienst, als gemeentelijk monument aanwijst, voert zij overleg met de eigenaar.’* In aansluiting hierop bepaalt art. 10 lid 4: *‘Het college verleent met betrekking tot een monument met een religieuze bestemming geen vergunning als bedoeld in het tweede lid van dit artikel, dan in overeenstemming met de eigenaar en indien en voor zover het een vergunning betreft, waarbij de wezenlijke belangen van de godsdienstuitoefening in het monument in het geding zijn.’*

Door interieuronderdelen zoals altaren, beelden, afbeeldingen, preekstoel en orgel in de aanwijzing te betrekken gaat u voorbij aan de religieuze bestemming en de wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst. De Parochie pleit ervoor deze religieuze onderdelen buiten de bescherming te laten.

¹ Kamerstukken II 2013/14, 33 962, nr. 3, blz. 566 en 567

² Rb. Zeeland-West-Brabant, 26-01-2024, ECLI:NL:RBZWB:2024:617

Aanwijzing maakt medegebruik onmogelijk

Zoals hiervoor aangegeven verhuurt de Parochie sinds juni 2024 het kerkelijk complex aan de Roemeense-Orthodoxe Parochie van de Heilige Johannes Chrysostomus (hierna: Roemeense Parochie) ten behoeve van religieuze diensten, vieringen en andere activiteiten. De Parochie en de Roemeense Parochie maken beide gebruik van het kerkelijk complex.

De liturgie en de rituelen van de Roemeense Parochie en de wijze van gebruik van het kerkelijk complex verschilt van die van de Parochie. De Roemeense Parochie volgt de Byzantijnse Ritus, terwijl de Parochie de Latijnse Ritus volgt. Daarnaast gebruikt de Roemeense Parochie – meer dan de Parochie - het kerkelijk complex niet alleen voor de eredienst, maar ook voor bredere kerkelijke activiteiten en samenkomsten.

Om het mede gebruik van de Roemeense Parochie mogelijk te maken zal het interieur van het kerkelijk complex gewijzigd worden. Zo wordt achterin het kerkgebouw een ruimte gecreëerd voor samenkomst na afloop van de eredienst en zal een scheiding tussen het liturgische deel en de rest van de kerkzaal worden aangebracht. Daarnaast is extra toiletvoorziening nodig.

De Parochie vreest dat aanwijzing van het kerkelijk complex het mede gebruik door de Roemeense Parochie onmogelijk maakt, omdat de noodzakelijke wijzigingen - om een succesvol en toekomstbestendig gebruik door de Roemeense Parochie mogelijk te maken – niet zondermeer doorgevoerd kunnen worden.

Aanwijzing draagt niet bij aan behoud

Zoals hiervoor aangegeven is medegebruik nodig om de exploitatie van het kerkelijk complex door de Parochie en behoud van het kerkelijk complex mogelijk te maken. Als medegebruik onmogelijk wordt, komt sluiting van het kerkgebouw in beeld.

Sluiting van het kerkgebouw betekent dat een andere invulling voor het kerkelijk complex gezocht dient te worden, welke andere invulling tot ingrijpende aanpassingen in het kerkelijk complex zal leiden. Op de herbestemmingsladder is voortzetting van de religieuze functie door een ander kerkgenootschap de beste bestemming gezien het kerkgebouw daarvoor is opgericht. De naar binnen gerichte ruimtelijkheid, waardigheid en sacrale beeltenissen blijven intact. Elke andere bestemming zal ingrepen met zich meebrengen die trapsgewijs afbreuk zullen doen aan de karakteristieke verschijningsvormen van een kerkgebouw. Denk aan het verwijderen van glas-in-loodvensters of vergroten van (het aantal) gevelopeningen voor het bereiken van de vereiste daglichttoetreding, opdelen van de kerkruimte door het inbrengen van vloeren of scheidingswanden en afdekken van het kerkinterieur door verduurzamingsmaatregelen zoals isolerende voorzetwanden.

Bovendien leidt sluiting van het kerkgebouw tot ontmanteling van het interieur van het kerkgebouw. Ik zal dit nader toelichten. De Parochie is een onderdeel van het Rooms Katholiek Kerkgenootschap in Nederland en een rechtspersoon naar kerkelijk recht als bedoeld in art. 2:2 BW. De Rooms Katholieke Kerk kent haar eigen recht, welk recht onder andere is vastgelegd in de Codex Iuris Canonici (Wetboek van Canoniek Recht) en welk recht wordt erkend in de Nederlandse rechtsstaat.

Onder een kerkgebouw verstaat de Codex Iuris Canonici 'een gewijd gebouw bestemd voor de goddelijke eredienst'. Sluiting van het kerkgebouw betekent dat het kerkgebouw wordt onttrokken aan de eredienst, hiermee zijn wijding verliest en niet langer bestemd is voor de goddelijke eredienst. Na onttrekking aan de eredienst dient het kerkgebouw een profaan en niet-onwaardig gebruik te krijgen.³

Alle relieken, gewijde en liturgische voorwerpen dienen alsdan uit het kerkgebouw verwijderd te worden. Deze voorwerpen zijn vanuit de katholieke godsdienstbeleving immers een essentieel onderdeel van de liturgie en verering. In een gebouw dat niet langer in gebruik is als kerk horen deze voorwerpen niet thuis. Het canoniek recht kent een verbod om deze voorwerpen aan te wenden voor profaan niet-kerkelijk gebruik⁴.

Aanwijzing gaat op deze wijze dus niet bijdragen aan het behoud van het kerkgebouw. Sterker nog, aanwijzing zorgt ervoor dat behoud van het kerkgebouw onder druk komt te staan. Dat staat haaks op hetgeen u wilt bereiken.

Kerk & Visie

In het document Kerk & Visie uit 2022 heeft u een strategische visie voor een duurzame toekomst van de kerkgebouwen in de gemeente Heemstede neergelegd. Deze visie heeft ten doel om eigenaren van kerkgebouwen, de gemeente en andere betrokkenen in staat te stellen te anticiperen op de toekomst en eventuele veranderingen ten aanzien van functie, gebruik en eigendom van kerkgebouwen. Dialoog is daarbij het toverwoord. Zo stelt u dat partijen met elkaar de dialoog dienen aan te gaan over een duurzaam toekomstperspectief voor de kerkgebouwen.

In het huidige voorgenomen besluit tot aanwijzing ziet de Parochie deze dialoog niet of onvoldoende terug. Tijdens het gesprek dat op 21 augustus 2024 plaats had, was die dialoog wel aanwezig en is op constructieve wijze van gedachten gewisseld over een duurzaam toekomstperspectief en hoe zich een monumentenaanwijzing daartoe verhoudt.

Wat de Parochie betreft ligt de sleutel voor een duurzaam toekomstperspectief van het kerkelijk complex in transitieruimte.

Transitieruimte

Transitieruimte geeft op voorhand aan welke ruimte voor transformatie van een kerkgebouw aanwezig is in plaats van aan te geven wat niet mag.

In het kader van Toekomst Religieus Erfgoed (samenwerkingsverband overheden, kerkgenootschappen en erfgoedorganisaties) is de *Handreiking voor transformatieruimte voor kerkgebouwen* opgesteld. Deze handreiking treft u bijgaand aan.

³ Canon 1212 Codex Iuris Canonici

⁴ Canon 1171 Codex Iuris Canonici

De handreiking beveelt aan om bij een onbeschermd gebouw aan te dringen “op een goede inventarisatie en waardering van het gebouw. Stel een transformatiekader op waarin kernkwaliteiten per ruimte benoemd worden.”(p.14)

De handreiking geeft aan waarom een redengevende omschrijving vaak vraagt om een aanvulling met een transformatieruimtebepaling: “Een cultuurhistorische waardestelling somt alle geconstateerde waarden op, maar maakt nog geen hiërarchie tussen deze waarden. Pas bij een weging wordt duidelijk welke waarden het meest van belang zijn.”

Ook in de redengevende omschrijving voor de OLV Hemelvaartkerk hebben alle genoemde onderdelen dezelfde waarde. Er is geen waardebepaling met waarderingsplattengronden toegevoegd. Door de kernwaarden van het kerkcomplex te bepalen, wordt duidelijk welke onderdelen bij een herbestemming overeind moeten blijven, zowel voor relatief eenvoudige als voor ingrijpende herbestemmingen. Het transformatiekader geeft eveneens aan welke waarden ondergeschikt zijn en welke ingrepen mogelijk zijn met behoud van de kernwaarden. De religieuze en roerende onderdelen hebben zoals hiervoor benoemd een uitzonderingspositie.

Tevens is de algemenere Transformeren met cultureel erfgoed; Handreiking voor het opstellen van transformatiekaders van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bijgesloten. Naast voorbeelden wordt besproken welke positie een transformatiekader kan innemen in het wettelijk kader.

Een monumentenaanwijzing met alleen een constaterende redengevende omschrijving consolideert de bestaande situatie en zet de toekomst voor het gebouwencomplex op slot, terwijl een transformatiekader ruimte biedt voor ontwikkelingen in zowel de nabije als de verdere toekomst.

Conclusie

Gelet op het vorenstaande verzoekt de Parochie u met inachtneming van de hiervoor weergegeven zienswijze niet tot aanwijzing van het kerkelijk complex conform het voorgenomen besluit over te gaan, maar met de Parochie en de aanvrager in overleg te treden over de transformatieruimte.

Hoogachtend,

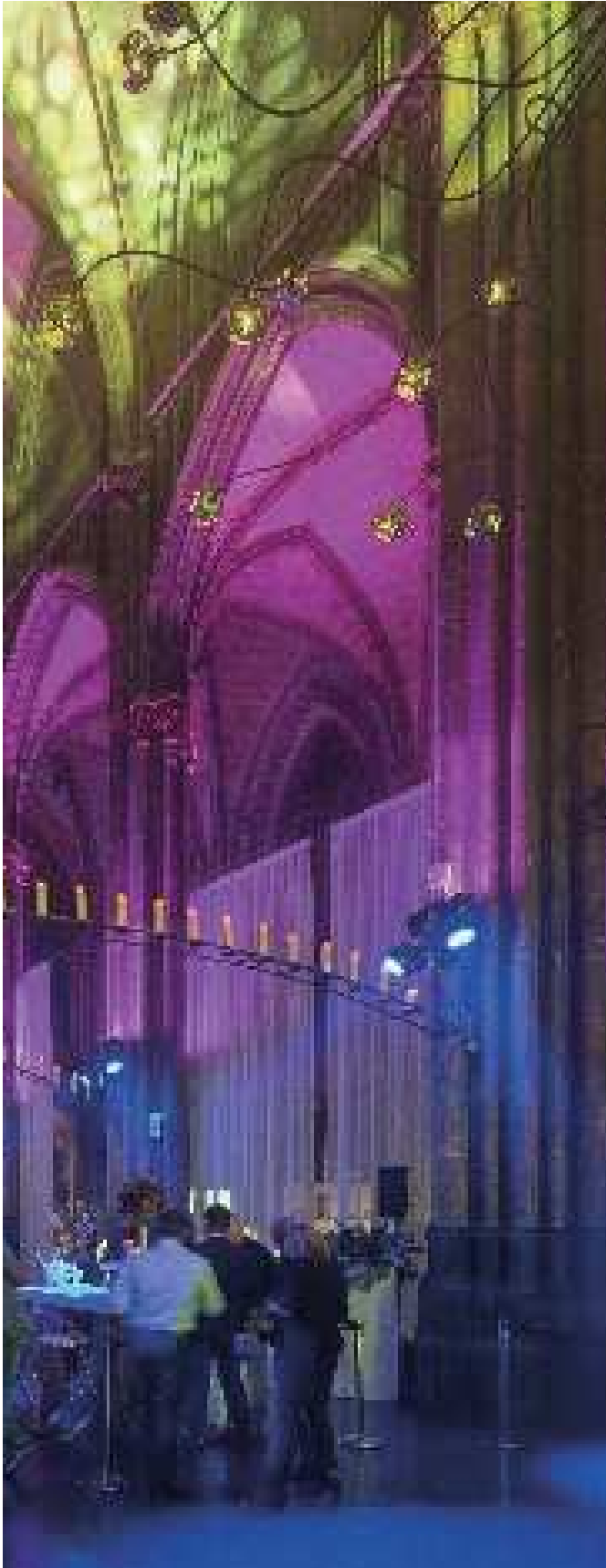
Bijlagen

- Machtiging
- Handreiking voor transformatieruimte voor kerkgebouwen
- Transformeren met cultureel erfgoed; Handreiking voor het opstellen van transformatiekaders

Handreiking transformatieruimte voor kerkgebouwen

Een onderzoek naar de vraag
of het mogelijk is om op voorhand
aan te geven welke ruimte voor
transformatie een kerkgebouw biedt
in plaats van achteraf
aan te geven wat niet mag

GELDERS
genootschap

Inleiding

De reden om specifiek de ruimte voor transformatie binnen kerkgebouwen te onderzoeken is ontstaan vanuit het instrument kerkenvisies. In het kader van deze kerkenvisies vraagt de RCE alle betrokken partijen naar elkaar toe te bewegen, elkaar de ruimte te bieden en binnen die ruimte naar gedeelde oplossingen te zoeken. Maar wat is de ruimte die de erfgoedprofessional kan bieden? Staan de erfgoedwaarden onwrikbaar vast, of is er – uiteraard zonder de waarden aan te tasten – ook te bepalen wat van mindere waarde is en waar de transformatieruimte zit, de ruimte om wijzigingen aan te brengen in een gebouw?

Aan de erfgoedsector wordt regelmatig gevraagd wat er kan of mag in een monument. Het is niet makkelijk om een antwoord te formuleren op deze vraag. Enerzijds omdat erfgoedzorg draait om maatwerk. Anderzijds omdat erfgoedprofessionals vooral opgeleid zijn om aan te geven wat waardevol is, en niet zozeer om de minder belangrijke elementen te duiden.

Toch is dat juist waar de vraag over transformatieruimte over gaat. Want om aan te geven wat er mogelijk is, moet er een onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende waarden. Om meer grip te kunnen krijgen op deze verschillende waarden en de transformatieruimte is dit onderzoek uitgevoerd. Hiermee wordt geprobeerd een bijdrage te leveren aan het debat over erfgoedwaarden, in eerste instantie binnen de erfgoedsector.

De zoektocht naar transformatieruimte geldt natuurlijk over de hele breedte van het erfgoed. Dit onderzoek is echter specifiek gericht op kerkgebouwen. Daarbij blijkt dat de transformatie van kerken bijzonder is en gepaard gaat met veel spanningen. Waardoor komt dat precies? Kerkgebouwen spelen een grote rol in ons collectieve geheugen. Een kerk bouwen was tot diep in de jaren '60 de meest eervolle opdracht voor een architect. Ze vormen ankerpunten in ons landschap, onze steden en dorpen en ze zijn verweven met veel levensgebeurtenissen. Kerkgebouwen zijn bovendien belangrijke culturele locaties met onder andere historische schilderingen, interieurs en objecten zoals preekstoelen en orgels. Maar kerkgebouwen zijn hun religieuze functie aan het verliezen. Er is berekend dat tot 2030 circa 1700 kerkgebouwen aan hun functie worden onttrokken. Dit is een bijverschijnsel van een grote maatschappelijke verandering, meer gericht op persoonlijke vrijheid en minder op saamhorigheid. Deze ontwikkeling raakt ons dus allemaal, als erfgoedprofessional én als mensen.

***Wij zijn goed in
spelregels, maar
minder goed in het
spel zonder regels.***

(Marc Chavannes)

Probleemstelling

In deze handreiking staat de volgende probleemstelling centraal:

Is op voorhand aan te geven waar ruimte zit om te transformeren? En zo ja, waar zit die ruimte?

Om antwoord te krijgen op de vraag of er op voorhand aan te geven is welke transformatieruimte een kerkgebouw biedt, is er gewerkt met verschillende onderzoeksvragen. Per hoofdstuk licht deze handreiking de volgende vragen verder uit:

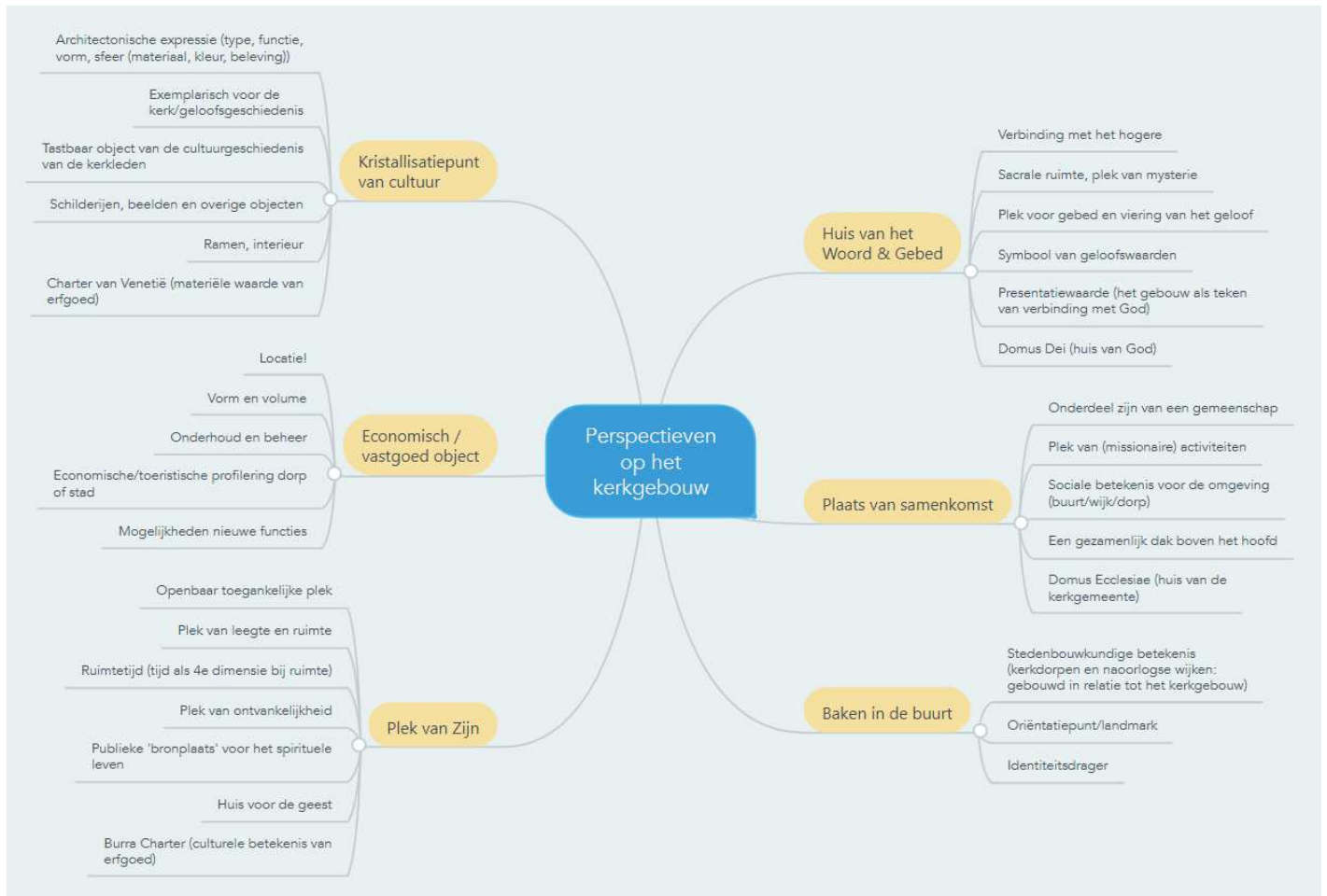
1. Wat of wie bepaalt de waarden van een kerkgebouw?
2. Hoe bepalen we de erfgoedwaarden van een kerkgebouw?
3. Welke aspecten zouden meegenomen moeten worden bij een gewogen advies (een opmaat naar transformatieruimte)?
4. Als we weten wat de erfgoedwaarden zijn, kunnen we dan – als contramal – ook aangeven wat de transformatieruimte is?
5. Wat vraagt deze benadering van de erfgoed-professional?

Aan de hand van interviews met ervaringsdeskundigen (zie bijlage), literatuuronderzoek en sessies met een klankbordgroep met professionals uit de erfgoedzorg (zie bijlage) is er gezocht naar antwoorden op bovenstaande vragen.

H1. Verschillende waarden

Bij een transformatieopgave zullen diverse belanghebbenden met verschillende standpunten betrokken zijn. Vanuit verschillende perspectieven kunnen zij ook verschillende waarden toekennen aan het kerkgebouw. De erfgoedwaarden maken dus onderdeel uit van een breder pakket aan waarden.

Onderstaande afbeelding geeft op een schematische wijze een weergave van de verschillende perspectieven, waarden en waardestellende partijen.

Perspectieven op het kerkgebouw met bijbehorende mogelijke waarden

De essentie van het kerkgebouw

De verschillende perspectieven zorgen er ook voor dat er verschillende ideeën zijn over wat de essentie van het kerkgebouw is, zoals blijkt uit de interviews met professionals en betrokken partijen. Hieronder staan enkele antwoorden op de vraag 'Wat is volgens u de essentie van een kerkgebouw?'

*Een ruimte waar mensen zich geborgen voelen.
(Yvonne Segers)*

*De aspecten architectuur (met stedenbouw, interieur en ruimtewerking) en maatschappij (rol samenleving) zijn bepalend.
(Pieter Vlaardingerbroek)*

*De essentie wordt zichtbaar na diepe analyse, volgend uit het verhaal en de typering.
(Leon van Meijel)*

*Een plek van gemeenschapszin.
(Dineke Hofman)*

*De harde en zachte aspecten (de materie en het verhaal er achter) vormen samen de essentie van een kerk.
(Sylvia Pijnenborg)*

*Een plek voor geloofsuitoefening.
(Jan Aldert Bergstra)*

*Verschillende standpunten samen vormen de essentie, o.a. plek van samenkomst/monumentaal gebouw / baken in het landschap.
(Gemeenten Oost Achterhoek)*

*Dat wat de architectuur weerspiegelt in de maatschappelijke ontwikkeling en wat wij daarvan willen bewaren. Cultuurhistorie, beleving en bewustzijn maken deel uit van de essentie van een kerk.
(Stefanie Weser)*

*Een drager van symbolen.
(Edzard Prent)*

*De grenzen met de buitenwereld is per groep erg verschillend (verhouding openheid vs geslotenheid), dat maakt elke plek uniek.
(Elza Kuyk)*

*De kerk is bedoeld als huis van God.
(Leo Dubbelaar)*

Eigendom van het kerkgebouw

Naast de verschillende opvattingen over de essentie is het bij kerkgebouwen ook nog zo dat verschillende partijen zich er eigenaar van voelen. Vanuit dat gevoel van eigenaarschap geven zij reacties met betrekking tot de waarden van het gebouw. Dat kan over en weer voelen als onterechte bemoeizucht en dat maakt het vinden van een gezamenlijke grondslag moeilijker.

H2. Erfgoedwaarden

In het voorgaande hoofdstuk is duidelijk geworden dat er veel mensen betrokken zijn bij kerkgebouwen, met elk hun eigen perspectieven met daaraan gekoppeld verschillende waarden. Waardebepaling is niet alleen een zaak van de erfgoedprofessional. Dat besef is aanwezig bij de erfgoedprofessional, maar wordt nog eens expliciet benadrukt in het licht van het verdrag van Faro waarin de rol van de burger onder de aandacht wordt gebracht. Als erfgoedprofessional past dan ook een zekere bescheidenheid in een traject met verschillende spelers, perspectieven en waarden. Tegelijkertijd kan juist ook de professionele kennis van de erfgoedwaarden een aanjagende kracht zijn om kerken een nieuwe toekomst te geven.

Waardebepaling

De bepaling van de erfgoedwaarden door erfgoedprofessionals van een kerkgebouw wijkt in principe niet af van het waarderen van andere monumentale gebouwen. Waarderen is een samenspel van verschillende kennisdisciplines die naar het kerkgebouw en het interieur kijken en daarbij erkende criteria hanteren. De monumentale of erfgoedwaarde wordt daarbij bepaald door verschillende factoren. Daarbij spelen artistieke, historische, geestelijke, geografische, stedenbouwkundige, sociaaleconomische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol. Dit alles is door de RCE samengevat in vijf soorten waarden die van belang zijn bij een cultuurhistorische waardestelling¹:

Voor groene monumenten zijn daarbij tuinhistorische waarden van belang. In alle gevallen speelt de gebruikshistorie een rol en kan er sprake zijn van archeologische waarden onder of rond het monument.

¹ Bron: Uitgangspunten en overwegingen advisering gebouwde en groene rijksmonumenten 2019.

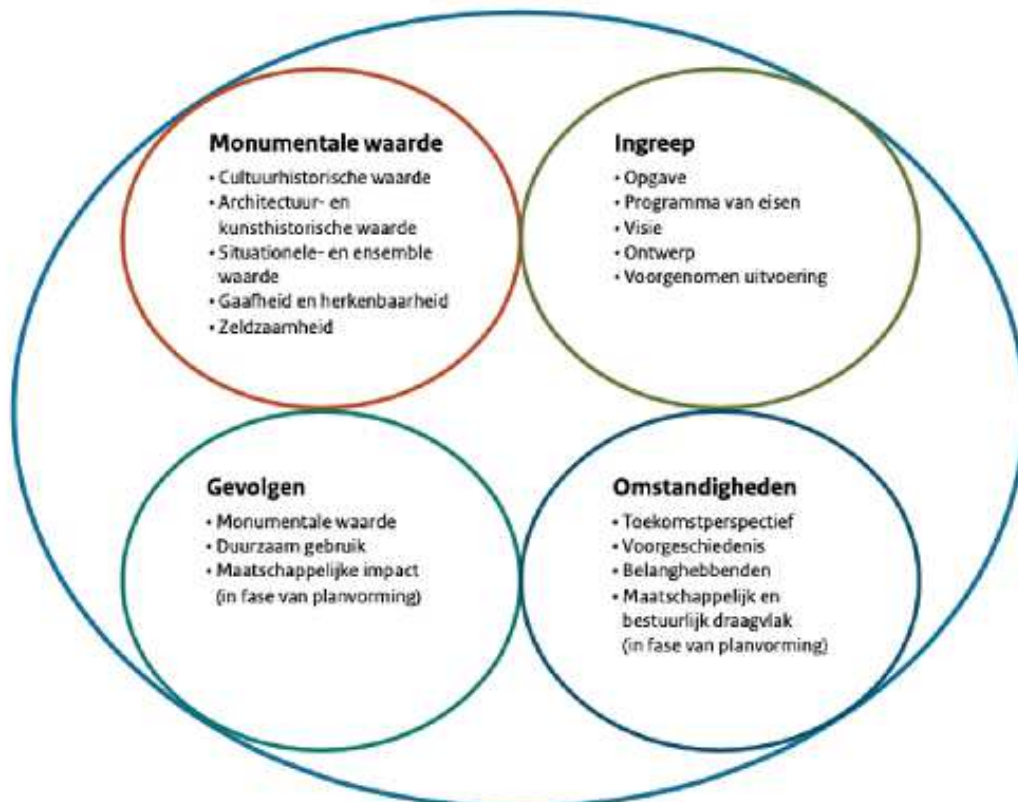
H3. Een gewogen advies

Met eenzelfde cultuurhistorische waardestelling in de hand kunnen diverse adviseurs toch heel verschillende adviezen geven. Waar de één strak vasthoudt aan alle waarden die benoemd zijn, is de ander bereid veel verder te gaan en waarden los te laten ten gunste van een herbestemming. Waar de één vooral aandacht heeft voor behoud van historisch materiaal en authentieke onderdelen, heeft de ander meer de focus op het totale effect en hoe je de essentie van het karakter van het gebouw kunt behouden. Waar de één vooral binnen de juridische kaders wil blijven, zoekt de ander pragmatisch ruimte om tot een goed resultaat te komen.

Waarderen is dan ook niet hetzelfde als wegen of adviseren. Een cultuurhistorische waardestelling somt alle geconstateerde waarden op, maar maakt nog geen hiërarchie tussen deze waarden. Pas bij een weging wordt duidelijk welke waarden het meest van belang zijn. Bij het formuleren van een gewogen advies zijn vier aspecten van belang die in relatie tot elkaar beschouwd moeten worden:

- A. De monumentale of erfgoedwaarde (zie hoofdstuk 2)
- B. De voorgenomen ingreep
- C. De gevolgen die deze ingreep zal hebben
- D. De omstandigheden die hierbij een rol spelen

In het volgende schema worden deze aspecten geconcretiseerd².

²Bron: Uitgangspunten en overwegingen advisering gebouwde en groene rijksmonumenten 2019.

Wegend adviseren zonder oogkleppen op

Uit bovenstaand schema wordt duidelijk dat bij het formuleren van een advies niet alleen gekeken wordt naar de monumentale waarde, maak ook naar de omstandigheden, de voorgestelde ingreep en de gevolgen van het (niet) handelen. Bijvoorbeeld: Hoe streng adviseren we om iets niet aan te tasten als we weten dat de initiatiefnemer zich dan terugtrekt en het pand vervolgens (opnieuw) 5 jaar leeg zal staan?

Uiteraard ligt de corebusiness en expertise van erfgoedexperts bij het domein van de monumentale waarde. Maar wegen en adviseren doen zij nooit in een besloten laboratoriumsituatie met oogkleppen op. Erfgoedexperts zullen altijd rekening moeten houden met meerdere aspecten en belangen. Feitelijk wordt er dus altijd al oogluikend afgewogen waar striktheid noodzakelijk is en waar ruimte geboden kan worden. Een voorbeeld waar die combinatie van erfgoedwaarden en omstandigheden expliciet gemaakt is vormt bijvoorbeeld het Afwegingskader Erfgoed en Aardbevingen uit 2018, waarin cultuurhistorische waarden in relatie worden gebracht met veiligheid- en leefbaarheidsaspecten³.

³Bron: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2018/01/01/afwegingskader-erfgoed-en-aardbevingen>

H4. Transformatieruimte

Om de transformatieruimte te bepalen, is een vertaalslag van de waarden nodig. Maar hoe maak je nu die vertaalslag? Hoe kun je prioriteren? En hoe maak je de keuze wanneer je een bepaalde waarde los kunt laten en wanneer niet?

Omdat elke herbestemming maatwerk is, is het onmogelijk om algemeen geldende antwoorden te geven op bovenstaande vragen. Wel kunnen we handvaten bieden om vanuit de erfgoedkant duidelijk te communiceren over de transformatieruimte. Momenteel wordt er veel gewerkt met traditionele waarderingsplattegronden. Deze worden ook wel 'bouwhistorische waarderingskaarten' genoemd. Ze kunnen goede hulpmiddelen zijn, maar werken soms ook belemmerend. De kaarten vertellen vaak niets over waarom dingen worden veranderd en wat de impact ervan is. Gemist wordt dan een vertaalslag naar de ontwerpers die met het gebouw aan de slag gaan. Bovendien wordt een waardering in een 'blauwe' of 'hoge monumentwaarde' nog vaak geïnterpreteerd als iets waar je niet aan mag komen. Dat hoeft echter niet het geval te zijn.

Om juist de mogelijkheden te benadrukken zijn er momenteel al verschillende partijen die methodes ontwikkeld hebben om de transformatieruimte inzichtelijk te maken en hierover duidelijker te communiceren. Vier van deze benaderingen zullen hieronder worden toegelicht:

- a. Kernwaardenbeschrijving (gemeente Amsterdam)
- b. Karakterkaarten (kerkenvisie Zaanstreek)
- c. Herbestemmingsprofiel (gemeente Utrecht)
- d. Dynamische waardestelling (Gelders Genootschap)

A. Kernwaardenbeschrijving (gemeente Amsterdam)

De gemeente Amsterdam stelt kernwaardenbeschrijvingen op. Dit is een waardering waarin de essentie van het gebouw wordt benoemd aan de hand van de volgende onderdelen: locatie, reden van beschrijving, gegevens, structuur van de kerk, bouwgeschiedenis en belangrijkste punten van het gebouw. De waardering is als volgt onderverdeeld:

- Stedenbouwkundige/architectonische kant (exterieur)
- Draagconstructie
- Ruimtelijke werking/structuur
- Interieurafwerking

Het verschil met een redengevende omschrijving is dat hierin ook een afweging wordt gemaakt van belangen. Hierin wordt aangegeven wat in ieder geval overeind gehouden moet worden bij een herbestemming. Er wordt eerst gekeken naar de waarden en aan de hand daarvan vindt de plananalyse plaats. Deze plananalyse wordt uitgevoerd door een andere collega waardoor een organisatorische scheiding plaatsvindt tussen waarden en adviseren.

Dit systeem werkt goed doordat:

- een architectuurhistoricus met zijn waardering enthousiasmeert;
- een collega de plananalyse met conclusie en beperkingen opstelt.

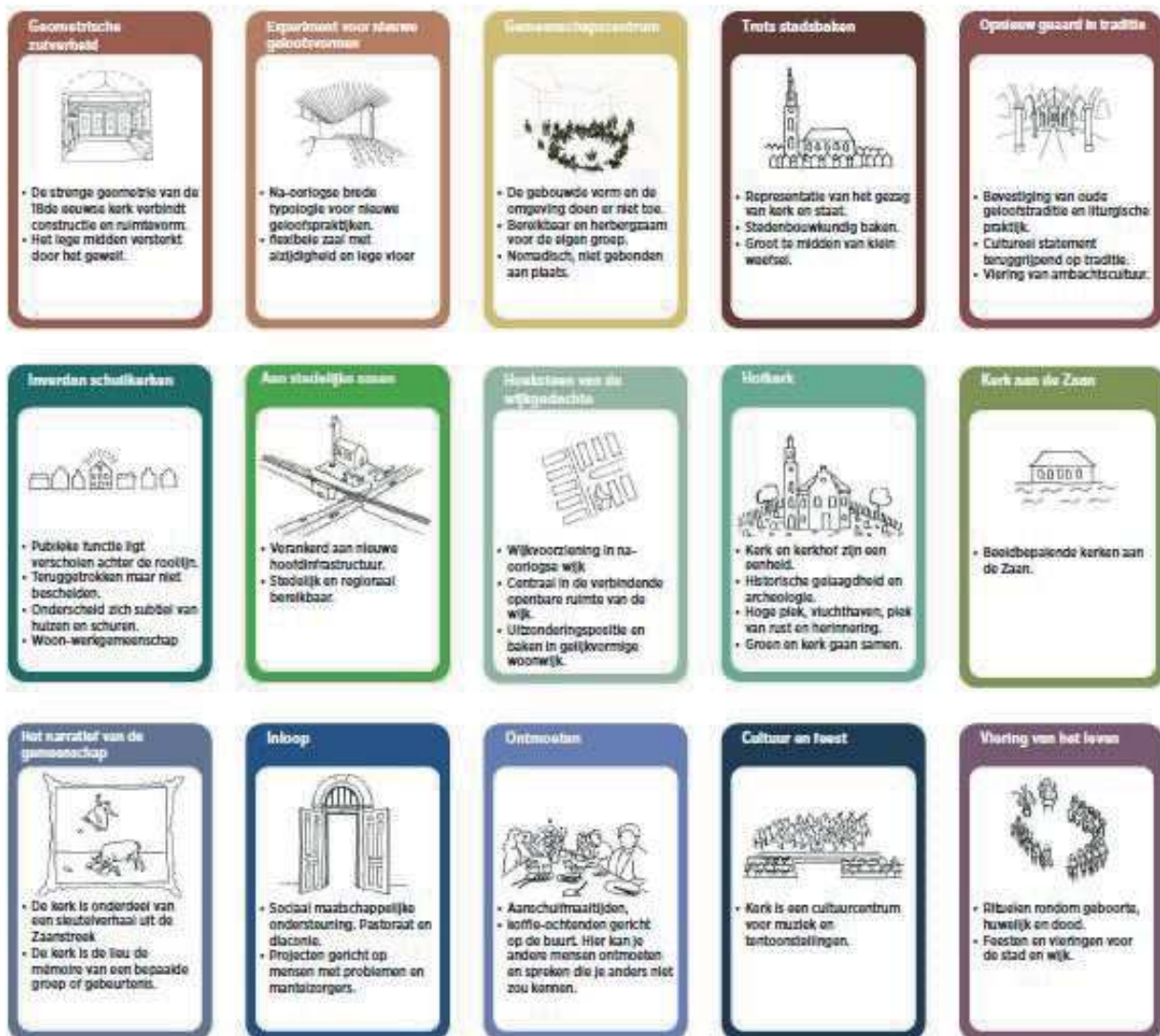
B Karakterkaarten (kerkenvisie Zaanstreek)

Bij de aanpak in de Zaanstreek wordt elke kerk als een uniek personage voorgesteld, geboren in een bepaalde familie, gevestigd op een bepaalde plek en zich associërend met een bepaalde groep. De karakterschetsen bieden daarmee een integrale waarderende kijk op kerken. Centraal staan de maatschappelijke waarden van een kerkgebouw.

Er zijn drie soorten karaktereigenschappen:

- de familiegeschiedenis die de cultuurhistorische waarden van een gebouw in zich draagt
- de woonplaats die de ruimtelijke en stedelijke waarden vertolkt
- het gedrag dat de maatschappelijke waarden van het gebouw uit

Per karaktereigenschap zijn vijf karakterkaarten ontwikkeld, passend bij het specifieke kerkenlandschap in de Zaanstreek. Vervolgens wordt er gekeken naar de transformatieopgaves in het gebied en de kansen die hieruit ontstaan voor het kerkgebouw. Met de uitkomsten van deze analyse wordt een ontwikkelscenario opgesteld waarin de mogelijkheden voor een toekomstige transformatie worden geschetst met als uitgangspunt het behoud van het kerkgebouw als plek van maatschappelijke, historische en stedelijke betekenis.

Karakterkaarten ontwikkeld door DaF Architecten voor de kerkenvisie Zaanstad.

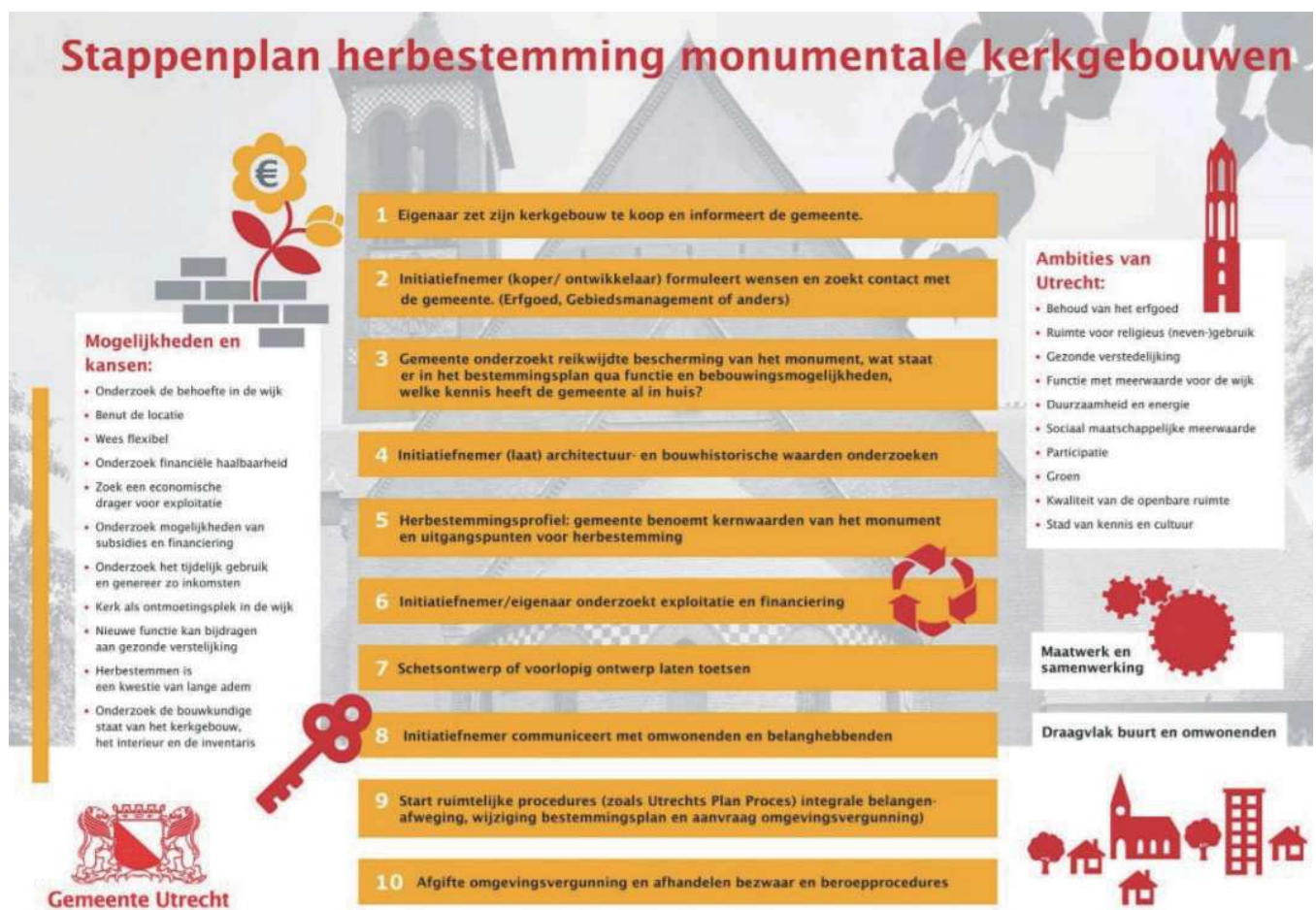
C Herbestemmingsprofiel (gemeente Utrecht)

De eerste stap bij de gemeente Utrecht is het maken van een 'traditionele waardestelling' waarin cultuurhistorie (gebruik en betekenis), architectuur-, bouw- en kunsthistorie en ensemblewerking (stedenbouwkundige setting), getoetst worden op gaafheid/authenticiteit en zeldzaamheid. Daarna worden er herbestemmingsprofielen opgesteld die uitgangspunten geven voor herontwikkeling. In het herbestemmingsprofiel worden punten onder elkaar gezet om te benadrukken waar wel of geen opties voor aanpassingen zijn.

Bij de herbestemmingsprofielen wordt onder andere gekeken naar de volgende punten:

- Mogelijkheid van uitbreiding
- Toevoegen van vensters of doorgangen
- Ingrepen in de kap
- Interieuronderdelen (klokkenstel/luidwerk; orgel; glas-in-lood; vlaggenmast; doopvont etc.)

Als er concrete plannen zijn, moet er uitgebreider bouwhistorisch onderzoek plaatsvinden met een verder uitgewerkte waardestelling. Exploitatie en financiering gaat in samenspraak met het herbestemmingsprofiel.

D. Dynamische waardestelling (Gelders Genootschap)

Bij een dynamische waardestelling wordt een laag aan de waarderingsplattegrond toegevoegd, zodat duidelijk wordt waar juist de ruimte en de kansen zitten. Dit wordt gedaan door een vertaalslag te maken naar interventiemogelijkheden en deze zowel in tekst als in ruimtelijke zin weer te geven: wat kan er wél. De doelen van een dynamische waardestelling zijn: inzicht in interventiemogelijkheden vanuit cultuurhistorie, handreiking aan de architect, handreiking of 'toetsingskader' voor de commissie(s) en handreiking mogelijkheden voor eigenaar of initiatiefnemer.

Bij de aanpak wordt nog steeds een traditionele waarderingsplattegrond gemaakt. Aan de hand van deze traditionele waardestelling wordt de dynamische waardestelling opgesteld.

Hierin staan:

- Ontwikkelingsruimte (mogelijke ontwikkelingen vanuit cultuurhistorie);
- Uitbreidingsrichting (mogelijke uitbreidingen vanuit cultuurhistorie);
- Belangrijke structuurlijnen (herkenbaar laten of versterken van structuurlijnen);
- Logistiek en benadering (routes en logistieke lijnen die in de historische ontwikkeling passen worden aangegeven, deze kunnen bij herontwikkeling worden opgepakt);
- Zoekzone doorgang (zone waarbinnen 1 nieuwe gevelopening in de vorm van een deur mogelijk is);
- Zoekzone extra daglichtopeningen (zone waarbinnen extra openingen om daglicht toe te laten mogelijk zijn).

Conclusie

Bij de verschillende methodes om transformatieruimte vast te leggen en inzichtelijk te maken wordt er meestal gebruik gemaakt van een combinatie van onderzoek en analyse. De aanpak waarbij transformatieruimte zichtbaar wordt gemaakt hangt sterk af van de gekozen methode, van diegene die er mee aan de slag gaat en van het gebouw. Het blijft immers altijd maatwerk. Wel is er een rode draad terug te vinden in de verschillende aanpakken: het pand wordt eerst aan de hand van een aantal criteria/karaktereigenschappen beschreven, daarna wordt een analyse gemaakt van de onmogelijkheden en mogelijkheden, waarmee dus de transformatieruimte wordt vastgelegd.

H5. Effect op erfgoedprofessional

Welke transformatieruimte biedt het gebouw?

'Wat mag?' of 'Welke transformatieruimte biedt het kerkgebouw?' zijn vragen die vaak aan erfgoedprofessionals gesteld worden, maar die niet zomaar te beantwoorden zijn. Het antwoord rolt niet vanzelf uit een standaard beslisboom, maar hangt dus af van verschillende factoren.

Vragen die de erfgoedprofessional zich in eerste instantie wel zou kunnen stellen zijn:

- Weet ik wat de essentie van de kerk is?
- Kan ik binnen de waarden van deze kerk een onderscheid maken tussen essentiële waarden en meer ondergeschikte waarden?
- Ken ik de idealen van de architect? Vanuit welk gedachtengoed is de kerk gebouwd?
- Kent het gebouw al een traditie van transformatie en welke gevolgen hadden die destijds voor het gebouw?
- Begrijp ik de betekenis in (religieus) gebruik van de verschillende interieuronderdelen in een kerk?
- Hoe verhoudt deze kerk zich tot kerken in de omgeving, of landelijk?
- Waar zit ruimte voor verandering?

Maar de antwoorden op deze vragen geven nog niet de uiteindelijke transformatieruimte aan.

Tip:
Als het gebouw nog niet beschermd is, dring dan aan op een goede inventarisatie en waardering van het gebouw. Stel een transformatiekader op waarin kernkwaliteiten per ruimte benoemd worden.

Waarderen, wegen en adviseren

De verschillende methodes in hoofdstuk 4 laten alle zien dat het mogelijk is om transformatieruimte te bieden voor kerkgebouwen. Een beslissende factor in het bieden van deze ruimte zit hem in het plan van de initiatiefnemer. De transformatieruimte is altijd afhankelijk van drie hoofdpijlers: waarderen, wegen en adviseren en dit kan op verschillende manieren worden gedaan. Deze aanpak kan vanuit twee verschillende invalshoeken worden benaderd: hermetisch of meer 'open'.

Bij een hermetische aanpak wordt er puur naar de aanwezige erfgoedwaarden gekeken met als resultaat een behoudende aanpak, waarin weinig tot geen transformatieruimte wordt geboden. Het is belangrijk om te beseffen dat alles 'houden zoals het was' meestal geen optie is. Dus om het monument een nieuw leven te gunnen, moet je niet vasthouden aan alleen de bouwhistorische waarden, maar ook ruimte geven aan andere waarden.

Bij een meer open benadering dienen vragen gesteld om te kunnen afwegen wat er wordt ingeleverd en wat er voor terug komt. Door de juiste vragen te stellen kan de transformatieruimte in het gebouw zichtbaar worden. Belangrijke vragen zijn bijvoorbeeld:

- Hebben de beoogde ingrepen voldoende oog voor de monumentale waarde van het kerkgebouw?
- Is er een balans gevonden tussen waardenbehoud en waardencreatie? Het is meestal niet te vermijden dat één van de waarden moet worden opgeofferd om het gebouw te behouden. Kijk dan naar het totaal. Welke kenmerken zijn wel behouden? Hoe zit het met de essentiële waarden? Wanneer slaat die balans de verkeerde kant op? Kun je de architect uitdagen om deze waarde toch nog eens te onderzoeken?
- Wordt in het plan kwaliteit nagestreefd?
- Leveren de aanpassingen of het nieuwe gebruik de verwachte duurzaamheid op?

Buigen of barsten

Bij een open houding hoort een transparant proces waarin dialoog en samenwerking vereist zijn. Vragen die hier gesteld kunnen worden zijn:

- Ken je de overwegingen van de andere partijen? Neem waardentoekenningen van anderen serieus, ook als dat gevoelswaarden of herinneringswaarden zijn.
- Kan het benoemen van een kerk als cultureel erfgoed ervaren worden als inbreuk op de functie?
- Wat zijn de beleidsuitgangspunten van de gemeente?
- Wat zijn de kaders van het kerkbestuur? Er is een groot verschil tussen rooms-katholiek en protestant. Het bisdom heeft een doorslaggevende rol, terwijl er bij de protestantse kerken meer lokale vrijheid is.
- Is ieders rol binnen het proces duidelijk?
- Wat zijn je persoonlijke kaders als erfgoedprofessional? Wees je ervan bewust dat cultuurhistorie geen harde wetenschap is. Er is altijd sprake van enige subjectiviteit in analyse en duiding.
- Zit je op dezelfde golflengte qua taal?

Wees je bewust van je vakjargon en leg uit wat je bedoelt. Belangrijk bij een reactie is dat het aansluit bij de taal van diegene die het advies oppakt en uitwerkt. Vaak is het de architect die aan de hand van het opgestelde transformatiekader of advies een plan maakt. In de bijlage staan enkele ontwerpmiddelen om de reactie vanuit erfgoed aan te laten sluiten bij de architect. Dit zijn allemaal vragen die los staan van het type kerkgebouw en los staan van een proces. Het gaat hier om de wijze van handelen van de erfgoedprofessional.

Tip:
Ga in een vroeg stadium de samenwerking aan met ontwerper/initiatiefnemer. Ga bijvoorbeeld samen schetsen of archieftekeningen bekijken. Met de expertise van twee kanten kun je tot verrassende inzichten komen.

*There is a crack
in everything.
That's how the
light gets in.*

(Leonard Cohen)

Bovenstaand citaat van Leonard Cohen geeft, vertaald binnen de zoektocht naar transformatieruimte, in essentie weer dat erfgoedprofessionals zeker wel ruimte kunnen bieden: "There is a crack in everything. That's how the light gets in." Met andere woorden: er is altijd ruimte voor transformatie voor wie dit wil en kan zien. Bij een voorliggend plan zal de erfgoedprofessional eerst aan de slag gaan met het waarderen. Zaken kunnen in absolute termen worden geformuleerd of in relatieve begrippen. Absoluut is van toepassing wanneer het gebouw als uniek wordt beschouwd; relatief geldt wanneer het gebouw als bijzonder wordt beschouwd in relatie tot vergelijkbare gebouwen. Wanneer sprake is van een relatieve waardering, wordt er ruimte geboden.

Vervolgens gaat de erfgoedprofessional aan de slag met wegen. Hierbij kan alleen naar het erfgoedbelang worden gekeken of kunnen ook andere belangen worden meegewogen (zie hoofdstuk 3). Wanneer naast de monumentale waarde ook de gevolgen en omstandigheden worden meegewogen, kan er ruimte ontstaan. Na het waarderen en wegen volgt het adviseren. Bijvoorbeeld hoe 'streng' wordt geadviseerd om een ingreep in een gebouw niet toe te staan, als bekend is dat de initiatiefnemer zich zal terugtrekken en het gebouw vervolgens jarenlang leeg zal staan? Van cruciaal belang tijdens het proces van waarderen, wegen en adviseren is de manier waarop de erfgoedprofessional communiceert en samenwerkt met de andere partijen. Is er over en weer sprake van 'ruimte nemen' of is er wederzijds bereidheid om 'ruimte te geven'? In het laatste geval is er wederzijds respect voor elkaars belangen en kan gezocht worden naar een gemeenschappelijke basis om een verantwoorde en passende herbestemming te realiseren. De uitdrukking 'buigen of barsten' is hier niet van toepassing, je hebt de barst (crack) nodig om samen te kunnen buigen met behulp van waarderen, wegen en adviseren. De geslaagde voorbeelden van herbestemde kerkgebouwen laten zien dat in Nederland vaak die gezamenlijke winst gevonden wordt.

Onderstaande inzichten uit de interviews met professionals en betrokken partijen ondersteunen het waarden, wegen en adviseren met open houding en door samenwerking.

Mooie oplossingen ontstaan door te handelen uit passie en aandacht.
(Edzard Prent)

Meer samenwerking tussen architect en historicus is belangrijk in de bepaling van transformatieruimte bij een kerk.
(Stefanie Weser)

Een gemeenschappelijke taal is van belang, die leidt tot respect en begrip over en weer.
(Jan Aldert Bergstra)

Voor een goede transformatie is respect en begrip tussen de partijen van groot belang.
(Elza Kuyk)

Als je te sterk blijft vasthouden aan bepaalde waarden, is er geen toekomst voor het gebouw.
(Sylvia Pijnenborg)

Zoek de samenwerking op met de ontwerpers en initiatiefnemers; zorg dat je dezelfde taal spreekt en/of ga samen schetsen.
(Leon van Meijel)

Een monumentenstatus kan een kerk beschermen, maar wordt ook vaak als een obstakel ervaren bij herbestemmingen.
(Leo Dubbelaar)

Transformatie is een proces waarbij je het beste wilt voor de kerk als gebouw, maar soms ook concessies moet doen om het gebouw te behouden.
(Gemeenten Oost-Achterhoek)

Maatwerk staat bij ieder monumentaal project centraal, zonder gebruik van een algemene stelregel.
(Pieter Vlaardingerbroek)

De erfgoedsector heeft teveel focus op behoud van materiaal en gebouw.
(Yvonne Segers)

Er is geen standaard aanvliegroute, elke gemeente of kerkgenootschap kijkt er anders naar.
(Dineke Hofman)

Conclusie

Door middel van onderzoek, overleggen met de klankbordgroep en interviews met betrokkenen is geprobeerd een antwoord te formuleren op de hoofdvraag: Op welke manier is op voorhand aan te geven waar ruimte zit om te transformeren?

De verschillende deelvragen zijn in de hoofdstukken verder uitgewerkt. Hieruit blijkt dat verschillende factoren een rol spelen bij het bepalen van de transformatieruimte binnen kerken. Op voorhand is nog niet helemaal aan te geven waar die ruimte zich bevindt.

De waarden van een kerkgebouw worden bepaald door verschillende partijen. Het is als erfgoedprofessional belangrijk om te beseffen dat bij transformaties meerdere perspectieven, meerdere waardensets en meerdere partijen samenkomen. De erfgoedwaarden maken dus onderdeel uit van een breder pakket aan waarden. De verschillende partijen kunnen bovendien andere gedachten hebben over de essentie van het kerkgebouw en het eigenaarschap.

Vanuit de erfgoedzorg zelf spelen er bovendien verschillende factoren mee om de waarden van een kerk te bepalen. De monumentale of erfgoedwaarden bestaan onder andere uit cultuurhistorische waarden, architectuur- en kunsthistorische waarden, situationele en ensemblewaarden, gaafheid en herkenbaarheid en zeldzaamheid.

Als de erfgoedwaarden vastgesteld zijn, is het aan de erfgoedprofessional om de waarden te wegen en vervolgens een gewogen advies op te stellen. Bij dit advies zijn vier aspecten van belang die in relatie tot elkaar bekeken moeten worden: de erfgoedwaarde, de ingreep, de gevolgen en de omstandigheden. Het is hierbij van belang om ook rekening te houden met andere betrokkenen en de aspecten waar zij waarde aan hechten en de belangen die zij hebben.

Om vervolgens kenbaar te maken wat mogelijk is – waar transformatieruimte kan worden geboden – is een vertaalslag van de waardering nodig. In deze handreiking zijn verschillende methoden om deze vertaalslag te maken beschreven. Al deze methoden maken gebruik van een combinatie van onderzoek en analyse om de transformatieruimte van een gebouw vast te leggen. Het pand wordt vaak aan de hand van een aantal criteria/karaktereigenschappen beschreven; daarna wordt een analyse opgesteld waarbij de transformatieruimte wordt vastgelegd.

Deze benadering vraagt een andere aanpak van erfgoedprofessionals dan eerder gangbaar was. In deze handreiking staan adviezen die voor de erfgoedprofessional kunnen helpen in het transformatieproces, en ook vragen die zij kunnen stellen. De adviezen kunnen onderdeel zijn van het maken van een weloverwogen erfgoedadvies én om deze inzichtelijk te maken/goed te onderbouwen richting andere partijen, maar leiden nog niet direct naar de uiteindelijke transformatieruimte.

Al met al kan er geconcludeerd worden dat het niet mogelijk is om op voorhand aan te geven wat de transformatieruimte is, omdat in het proces van waarden, wegen en adviseren uiteindelijk het plan van de initiatiefnemer de beslissende factor is. Wanneer de erfgoedprofessional zich open opstelt, in gesprek gaat en samenwerking zoekt, ontstaat de wederzijdse bereidheid om ruimte te bieden. Pas dan is de transformatieruimte vast te leggen.

Bronnenlijst

- Publicaties:

- DaF-architecten (2020). Kerkenvisie Zaanstreek: werk in uitvoering.
- English Heritage (2010). Blessings or Burdens? Listed Places of Worship and Their Role in Communities.
- English Heritage (2010). New Uses for Former Places of Worship.
- Gemeente Utrecht (2017). Utrechtse visie religieus erfgoed. Gemeente Utrecht.
- kerken en kerklocaties: een inventarisatie vanaf 1970. Projectbureau Belverdere.
- Museum Catharijne Convent (2011). Handreiking roerend religieus erfgoed: praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen. Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2009). Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed. RCE.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2011). Een toekomst voor kerken: Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen. RCE.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2011). Een toekomst voor kerken: Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik. RCE.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). Advies in beeld: waar de praktijk om vraagt. RCE.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2019). Uitgangspunten en overwegingen advisering gebouwde en groene rijksmonumenten. RCE.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2020). Kerkgebouwen: 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik – van appartement tot zorgcomplex. Uitgeverij Blauwdruk.
- Vanderpitte, F. (2020). Hoe kerken ons vandaag appelleren in ons zijn. Over religie en het subject en de uitdaging van secularisering. Uitgeverij: Halewijn.

- Interviews:

- Klankbordgroep:

- , Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- , Federatie Grote Monumentengemeenten / Gemeente Utrecht.
- , Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- , Gemeente Utrecht.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- , Bond Heemschut.
- , TU Eindhoven .
- , TU Delft.
- , Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- , Museum Catharijneconvent.

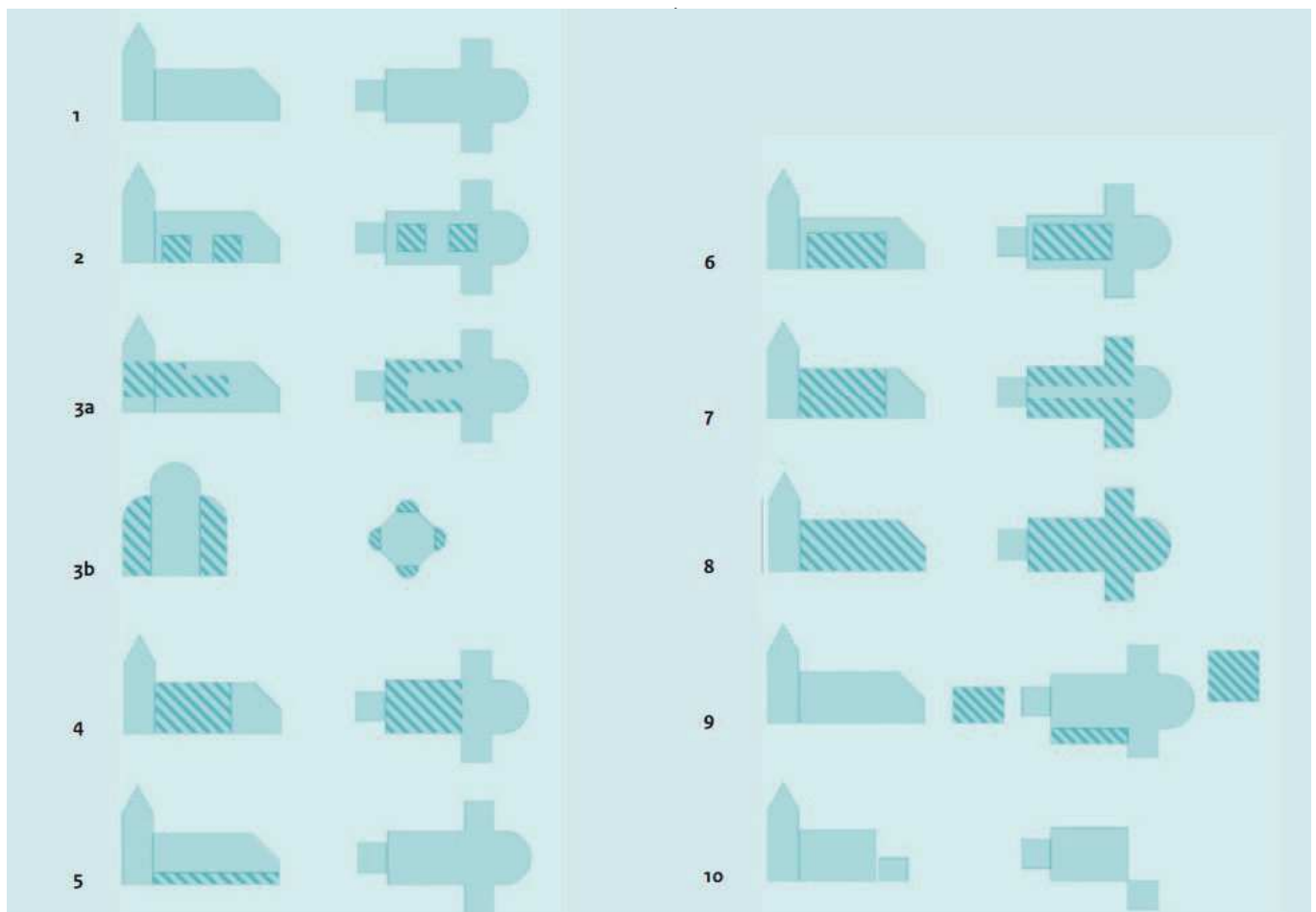
Bijlage

Het is van belang om aan te sluiten op de taal van de architect, met woorden maar ook met beelden. Beelden zijn een uitstekend middel ter inspiratie. In Een toekomst voor kerken – Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen van de RCE worden ook in woord en beeld concrete tips en richtlijnen voor het ontwerp weergegeven. In deze handreiking staat een schematische weergave van verschillende ruimtelijke oplossingen (zie hieronder) en foto's van voorbeelden.

Met behulp van deze schematische weergave en de vele voorbeelden van herbestemming van kerken die Nederland reeds kent, zijn de volgende globale ontwerprichtingen en ontwerpmiddelen op een rij gezet, waarbij de nummers refereren naar de oplossingen in onderstaande afbeelding:

- a. Losse inbouw (2) of doos-in-doo's (6)
- b. Nevenruimten (3) en bij- of aanbouwen (9)
- c. Horizontale verdeling toepassen: tussenverdieping (5) of vides toevoegen
- d. Verbinding met buiten maken: nieuwe entree, gevel- of dakopeningen
- e. Oude interieuronderdelen nieuwe betekenis geven
- f. Zichtlijnen behouden (7)
- g. Verbindend element toevoegen
- h. Openen dak
- i. Ruïne of contouren
- j. Licht/verlichting
- k. Contrast
- l. Sporen

Afhankelijk van de transformatieruimte, het type kerkgebouw en de toekomstige functie kan voor een passende oplossing of combinatie van oplossingen worden gekozen

Verschillende ruimtelijke oplossingen.

Bron: Een toekomst voor kerken – Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen van de RCE.

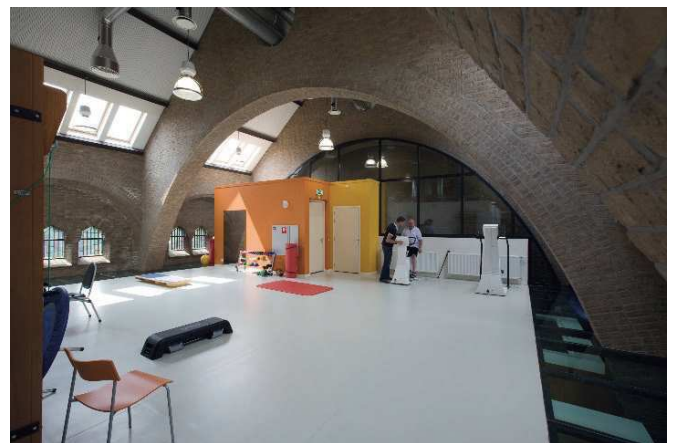
Voorbeelden

Voorbeelden met korte toelichting per ontwerprichting en ontwerp middel

a. Losse inbouw (2) of doos-in-doos (6)

Bij deze oplossing wordt er een losstaand, reversibel volume toegevoegd in de kerk. Het onderscheid tussen de kerk en het nieuwe volume is goed zichtbaar, zowel ruimtelijk als qua materialen en/of kleuren. Voorbeelden van deze oplossingen zijn de Dominicanenkerk in Maastricht (nu boekhandel) en de Leonarduskerk in Helmond (nu gezondheidscentrum).

Met een doos in de kerk kan een eigen binnenklimaat worden gecreëerd. Dit kan flink kostenbesparend werken, zo hoeft niet de hele kerkruimte verwarmd te worden en hoeven er geen grote duurzaamheidsmaatregelen te worden toegepast in de kerk als geheel.

*Losstaande volumes.
Leonarduskerk Helmond. Bron: RCE.*

b. Nevenruimten (3) en bij- of aanbouwen (9)

Het schip kan juist opengelaten worden door de nieuwe functies een plek te geven in bijvoorbeeld de zijbeuken, galerijen, kapel of een nieuwe aanbouw. De vraag hierbij is of je eenheid of contrast opzoekt. Voorbeelden van deze oplossingen zijn een toegevoegd volume tegen Kerk Heilust in Kerkrade (nu multifunctionele accommodatie) en de toevoeging van een glazen zijbeuk bij de Gasthuiskerk in Doesburg (nu theater en multifunctioneel centrum).

c. Horizontale verdeling toepassen: tussenverdieping (5) of vides toevoegen

Bij een tussenverdieping gaat het om het aanbrengen van een extra verdiepingsvloer. Vooral bij kerken met een grote hoogte is dit een oplossing die zorgt voor een groter te benutten vloeroppervlak. Om de ruimtelijkheid te behouden kunnen vides worden toegepast om relaties tussen verschillende verdiepingen te creëren.

Een voorbeeld van horizontale verdeling is de Heilig Hartkerk in Deventer (nu school) waar klaslokalen zijn geplaatst op de verdiepingsvloer. De hoogte van de gevel is nog te ervaren doordat de gang los is gehouden van de gevel. Bij de Heilig Hartkerk in Arnhem (nu gezondheidscentrum Gulden Hart) zijn op de aangebrachte verdiepingsvloer ruimtes te vinden voor verschillende zorgaanbieders. De vide waar de trap zich bevindt zorgt ervoor dat je de hoogte van het kerkgebouw nog wel kan ervaren.

*Nieuwe entree en gevelopening.
DomusDela Eindhoven. Bron: RCE.*

d. Verbinding met buiten maken: nieuwe entree, gevel- of dakopeningen

Een treffend voorbeeld is de herontwikkeling van de Augustijnenkerk in Eindhoven (nu DomusDela). De kerk, de kapel en het gymnasium zijn met elkaar verbonden door een witte, vrij transparante entree. Het contact met de stad is op meerdere manieren gecreëerd. Zo zijn de gesloten, naar binnen gekeerde biechtstoelen die zich in de gevel bevonden vervangen door raampartijen voor zicht en licht.

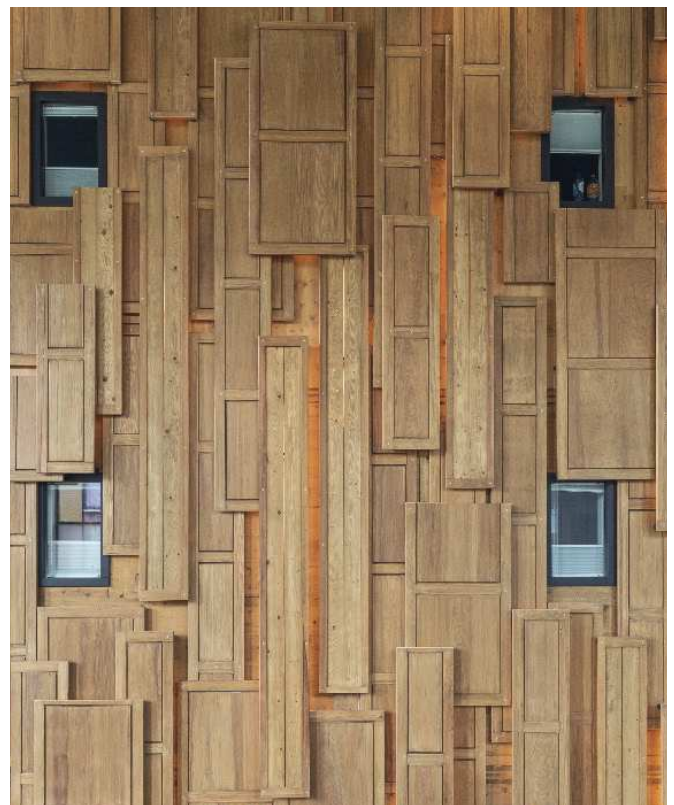
Een ander voorbeeld is de Hervormde kerk van Klein Wetsinge (nu horeca) waarbij boven de kerkzaal een brug met uitkijkpunt is aangebracht. Vanaf het uitkijkpunt kijk je over het landschap dat achter de kerk ligt.

**e. Oude interieuronderdelen
nieuwe betekenis geven**

Behalve het gebouw zelf, zijn ook de interieuronderdelen bepalend voor de genius loci, de geest van een kerk. Door interieuronderdelen een (nieuwe) rol toe te bedelen bij een herbestemming, krijgen ze, al dan niet in een nieuwe vorm, een tweede leven.

Bij de Westerkerk in Utrecht (nu BUNK hotel), bevinden de hotelkamers zich in een houten constructie die deels gemaakt is van de oude kerkbanken.

Naast het hergebruiken van materialen kan er ook gekozen worden om een bepaald object te laten staan die herinnert aan het verleden van een ruimte en iets toevoegt aan de sfeer of betekenis van de nieuwe functie. Een voorbeeld hiervan is de biechtstoel die behouden is in een van de kamers van B&B De Kerk in Doorwerth. Het hoofdbord van het bed bestaat uit hergebruikte kerkbanken.

*Hergebruik materiaal kerkbanken.
BUNK hotel Utrecht. Bron: RCE.*

f. Zichtlijnen behouden (7)

Wanneer bij een herbestemming een nieuwe invulling wordt gegeven aan het kerkgebouw, kunnen nieuwe elementen de zichtlijnen in de kerk blokkeren. Door de nieuwe elementen zo te rangschikken dat (delen van) zichtlijnen behouden blijven of door te kiezen voor openingen of transparante materialen, kunnen mensen ook na een herbestemming de ruimtelijkheid van het gebouw blijven ervaren.

Bij de Woonkerk in Utrecht zijn volumes langs een middengang gepositioneerd, is een opening in een volume gemaakt en is een balustrade (deels) in glas uitgevoerd; hierdoor kun je vanaf de entree nog steeds het koor zien.

In de Heilig Hartkerk in Arnhem zorgt de positie van de trap juist voor een zichtlijn van de entree naar de gewelven.

g. Verbindend element toevoegen

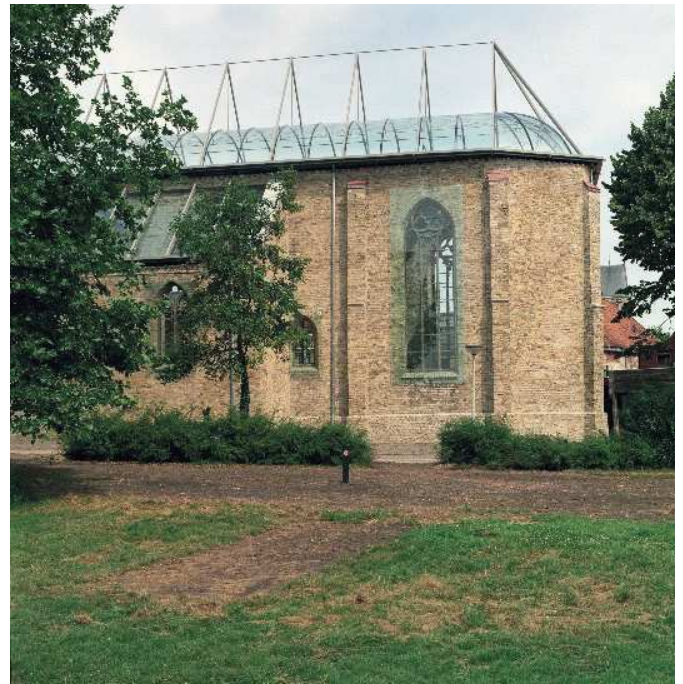
Om ruimtes of verschillende functies in een kerk te plaatsen, is het niet noodzakelijk om deze van elkaar te scheiden. Het is ook mogelijk om juist verschillende ruimtes of functies in elkaar over te laten lopen of verbinding te zoeken.

Een voorbeeld hiervan is de Petruskerk in Vught (nu o.a. bibliotheek, wereldwinkel en museum). Het samenbrengen van verschillende sociale/maatschappelijke functies zorgt voor verbinding tussen de mensen. In de kerk is een tussenvloer aangebracht die met een speelse, golvende vorm verschillende functies en ruimten met elkaar verbindt. Ook is er verbinding gelegd met het restaurant dat als nieuwbouw tegen de kerk is gebouwd.

De verbinding kan ook gezocht worden met de omgeving van het kerkgebouw. De wijkkerk OLV van het Allerheiligste Sacrament in Moerwijk (nu een woonzorggebouw) uit de Wederopbouwtijd had een zeer gesloten karakter. Bij de herbestemming is verbinding ontstaan met de omringende bebouwing. De woonruimten zijn in het schip geplaatst en de zijbeuken zijn geopend. Hierbij is het dak van de zijbeuken open gemaakt en is alleen de constructie nog aanwezig; ook de gevels zijn opengewerkt. Het gebouw opent zich nu naar de wijk.

h. Openen dak

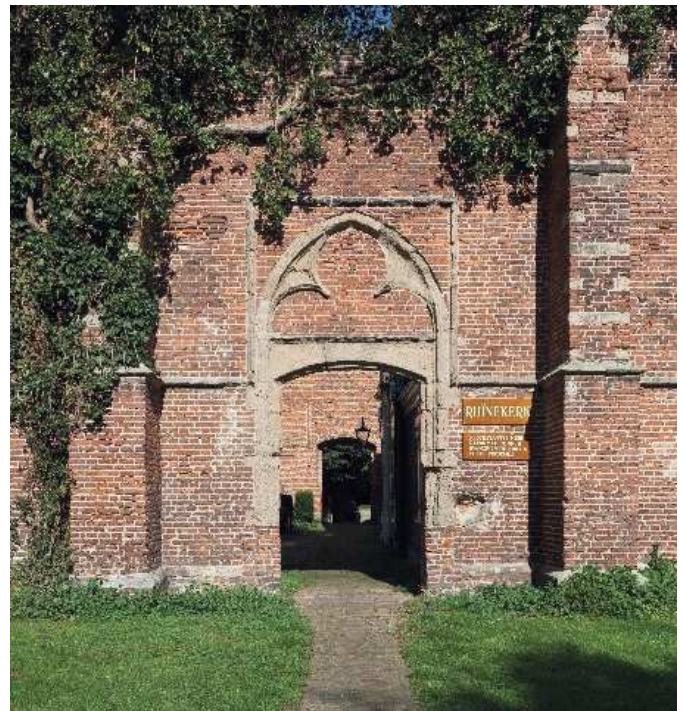
Bij de Ludgerkerk in Lichtenvoorde (nu woningbouw) is ervoor gekozen om het kerkgebouw binnenstebuiten te keren: de binnenruimte van het voormalige kerkgebouw is nu de buitenruimte (hofje) van de woningen. Het kerkdak is hierbij verwijderd. De gevels die aan het hofje zijn gelegen, zijn de vroegere binnengevels van het kerkgebouw. De ruimte tussen de vroegere buitengevels van het kerkgebouw en de muur rondom het kerkterrein is nu de plek waar de woningen met tuintjes zijn gesitueerd. In het hofje refereert een aantal kerkbanken aan de vroegere functie van de ruimte. Bij de Broerekerk in Bolsward (nu evenementenlocatie) is het dak volledig transparant uitgevoerd. Het originele kerkdak is verloren gegaan door een brand. De glazen overkapping zorgt voor de conservering van dit kerkgebouw.

*Transparant dak.
Broerekerk Bolsward. Bron: RCE.*

i. Ruïne of contouren

Wanneer een kerk in het verleden deels verwoest is en/of niet wordt gekozen voor het in stand houden van het gehele kerkgebouw, kan er ook voor worden gekozen om het voormalige kerkgebouw als ruïne te conserveren zoals in het geval van de Ruïnekerk in Bergen. Een andere mogelijkheid voor in verval geraakte kerkgebouwen is het slopen van de kerk waarbij alleen de contouren zichtbaar blijven.

*Transparant dak.
Ruïnekerk Bergen. Bron: RCE.*

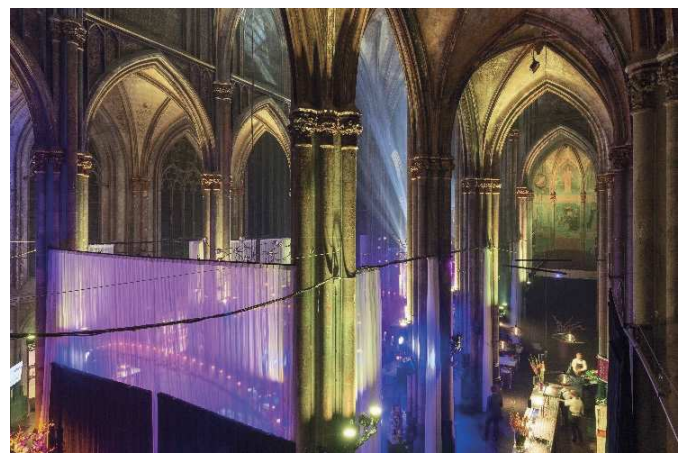
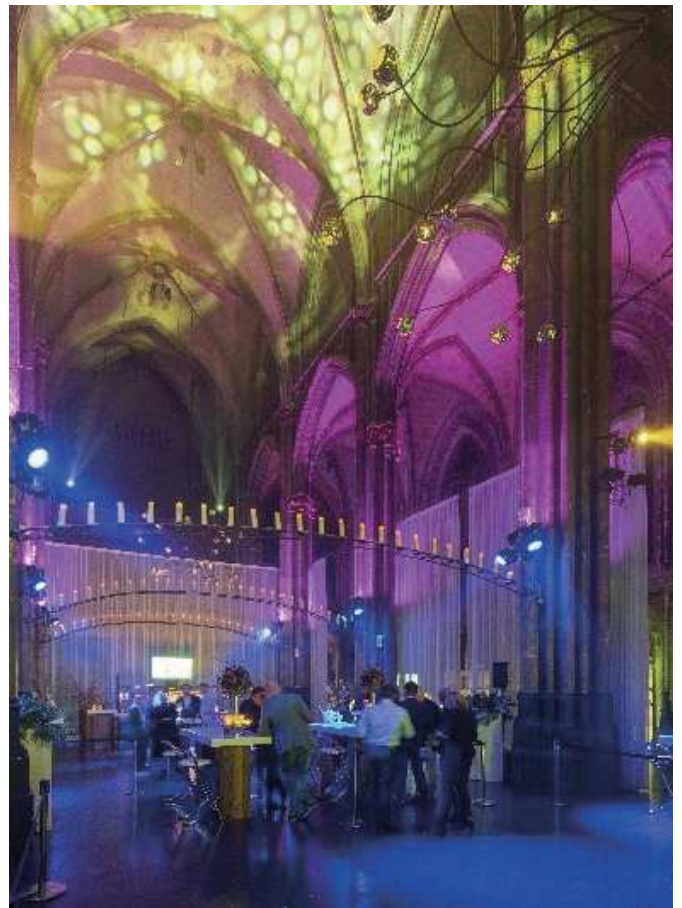
j. Licht/Verlichting

Licht is zeer bepalend voor de sfeer in een kerk en kan het beeld totaal veranderen. Het kan soms wenselijk zijn om de hoeveelheid licht in het kerkgebouw te vergroten bij een herbestemming. Meer licht in het kerkgebouw is op twee manieren te realiseren: meer daglicht laten binnentreden door aanpassing van de buitenschil van de kerk of de kunstverlichting in de kerk aanpassen.

Een voorbeeld hiervan is de Sint Josephkerk/Orangerie Den Bosch (nu evenementencomplex). Door het aanbrengen van een uitgekiend verlichtingsplan worden van de prachtige muurschilderingen, moderne kunst en subtiele decoraties op een betoverende wijze uitgelicht.

Er zijn vele manieren denkbaar om voor extra daglicht te zorgen, bijvoorbeeld door in bestaande vensters blank glas te plaatsen of door nieuwe vensters toe te voegen aan de gevels en/of daken.

In de Sint Laurentiuskerk in Weesp (nu multifunctioneel gebouw) is op een aantal plekken het glas-in-lood vervangen door blank glas. Een ander voorbeeld is de Gereformeerde kerk in Tolkamer (nu woning). In de kap van het voormalige kerkgebouw zijn aan beide zijden dakramen aangebracht.

*Sfeer m.b.v. verlichtingsplan.
Orangerie Den Bosch. Bron: RCE.*

k. Contrast

Bij een herbestemming kan contrast worden gezocht tussen bestaand en nieuw in bijvoorbeeld vorm, materiaal of kleur.

Een voorbeeld hiervan is de Roo-kerk in Gontrode (B), voorheen de Sint-Bavo (nu ontmoetingsplaats voor cultuur en ontspanning). De flexibele indeling bestaat uit U-vormige wanden op wielen en uitschuifbare banken. Het contrast in het gebouw tussen de oude en nieuwe interieurelementen is groot doordat de nieuwe elementen een minimalistische vormgeving en een lichte kleur hebben.

Het Kruisherenhotel in Maastricht (nu hotel), voorheen het Kruisherenklooster, toont ook een duidelijk contrast tussen het monumentale gebouw en de nieuwe ingrepen van de herbestemming. Een voorbeeld hiervan is de entree van het hotel waar de vormgeving niet de vorm van het bestaande gebouw voortzet. Ook de materiaal- en kleurkeuzes contrasteren.

l. Sporen

Je kan op verschillende manieren omgaan met sporen uit het gebruik of de geschiedenis van het kerkgebouw. Religieuze sporen zijn vaak nog terug te vinden nadat een religieus gebouw herbestemd is.

Bijvoorbeeld in de Sint Donatuskerk/Theaterkerk in Bommel (nu theater) zijn nog veel sporen van de voormalige kerk terug te vinden, zoals de kruiswegstaties, beelden en wijwater-bakjes.

Bij historische sporen uit verschillende bouwperiodes, schade door brand, wateroverlast of vernieling kan ook de keuze worden gemaakt om ze (deels) in het zicht te laten, ze weg te werken of ernaar te verwijzen.

*Zichtbare religieuze sporen. Theaterkerk Bommel.
Bron: RCE.*

Colofon

Project

Handreiking transformatieruimte religieus erfgoed

Versie

Definitief

Datum

februari 2022 / december 2022

Redactie Gelders Genootschap

(RCE)

Eindredactie

Opdrachtgever

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Transformeren met cultureel erfgoed

*Handreiking voor het opstellen van
transformatiekaders*

Transformeren met cultureel erfgoed

Handreiking voor het opstellen van transformatiekaders

Paul Meurs, Vita Teunissen en Marinke Steenhuis
(SteenhuisMeurs) en Martijn Oosterhuis
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Colofon

‘Transformeren met cultureel erfgoed’

Handreiking voor het opstellen van transformatiekaders

Opgesteld door SteenhuisMeurs, in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Auteurs:

Paul Meurs, Vita Teunissen en Marinke Steenhuis (SteenhuisMeurs) en Martijn Oosterhuis (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Samenstelling klankbordgroep:

Frank Altenburg (RCE), Frank Aikema (gemeente Groningen), Marlijn Baarveld (RCE), Hilde Blank (BVR), Riette Bosch (Rijksvastgoedbedrijf), Guido de Bruijn (gemeente Midden-Delfland), Dorine van Hoogstraten (Mooi Noord-Holland), Henry Huiskamp (gemeente Enschede), Anne van Kuijk (Provincie Noord-Brabant), Daan Lavies (RCE), Leon van Meijel (Van Meijel adviseurs in cultuurhistorie), Marjorie Verhoek (Erfgoeddeal) en Lotte Zaaijer (Lotte Zaaijer).

Er heeft inhoudelijke afstemming plaatsgevonden met het Atelier Rijksbouwmeester.

Afbeeldingen:

© Luchtfoto's Siebe Swart (foto's mogen niet hergebruikt worden zonder toestemming).

Opmaak: Vorm de Stad, Amsterdam

Druk: Xerox, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

1.	Transformatiekader geeft zoekruimte voor interventies	7
	Omgevingskwaliteit	7
	Erfgoedwet en Omgevingswet	7
	Transformatiekader cultureel erfgoed	8
	Doelstelling	9
	Doelgroep	9
	Multidisciplinaire opzet	9
	Toepassingsniveaus	9
	I. Het transformatiekader als inspiratiedocument	9
	II. Het transformatiekader als afsprakendocument in het integrale plan- en besluitvormingsproces	9
	III. Het transformatiekader als sturend en kaderstellend instrument	11
	Proportionaliteit	11
	Relatie met waardestelling	13
	Vaste opzet, diverse uitwerking	13
2.	Waarderen, borgen en toetsen	13
	Relatie met waardestelling	13
	Vaste opzet, diverse uitwerking	13
3.	Onderdelen transformatiekader	15
	A. Inleiding	15
	B. Waardering	15
	C. Ambitie cultureel erfgoed	16
	D. Uitwerking ruimtelijke uitgangspunten	17
	E. Aanbevelingen en referenties	17
	Aandachtspunten voor het opstellen van een transformatiekader	18
4.	Voorbeelden transformatiekaders	21
	Historisch ruimtelijke analyse Stadhuisplein, Eindhoven	21
	Transformatiekader Quarantaineterrein, Rotterdam	22
	Ruimtelijk kader Kasteel Gemert	23
	Transformatiekader NYMA-terrein, Nijmegen	24
	ENCI, Maastricht	25
	Centrum, Eelde	26
	Keizer Karelplein, Nijmegen	27
	Sint Augustinuskerk, Utrecht	28
	Ontwikkelvoorstel en -strategie Zuiderwinkels, Nagele	29
5.	Positie van het transformatiekader	31
	Literatuur	33
	Bestudeerde transformatiekaders	34

Transformeren met cultureel erfgoed

Handreiking voor het opstellen van transformatiekaders

In steden en gebieden waar transformatieopgaven spelen, vormt de historische betekenis een belangrijk ingrediënt voor het ontwerpen aan de toekomst. Transformatiekaders helpen met name stedenbouwkundigen en projectmanagers om aanwezige erfgoedwaarden in stelling te brengen voor planmakers én omgeving. Planprocessen kunnen zo transparanter én inspirerender worden.

Een aantal bestaande transformatiekaders is geanalyseerd. Er blijken grote verschillen te zijn in kwaliteit, scherpheid en jargon. Met deze handreiking wil de RCE de transformatie van cultureel erfgoed (gebieden en gebouwcomplexen) naar hoogwaardige plannen gestalte geven, passend

in de bedoelingen van de Omgevingswet. Het transformatiekader preciseert de zoekruimte voor transformaties, aanvullend op het cultuurhistorisch onderzoek en voorbereidend op het ontwerp.

De handreiking beschrijft een uniforme aanpak, die navolgbaar en evenwichtig is, maar voor iedere locatie een eigen invulling kan krijgen. In de praktijk is de handreiking op drie toepassingsniveaus te gebruiken: het transformatiekader als inspiratiedocument; het transformatiekader als afsprakendocument in het integrale plan- en besluitvormingsproces; en het transformatiekader als sturend en kaderstellend instrument.

1. Transformatiekader geeft zoekruimte voor interventies

Cultureel erfgoed kleurt onze dagelijkse leef-omgeving en verrijkt dorpen, steden en landschappen. Daar horen restauratie en herstel bij, maar ook aanpassingen en transformaties om het hedendaags gebruik te ondersteunen. Veranderingen aan gebouwd erfgoed, hebben te maken met bijvoorbeeld herbestemming, verduurzaming of klimaat. In stedelijke gebieden spelen tegelijkertijd meerdere ruimtelijke opgaven en vragen vergroening, mobiliteit, en sociale veiligheid om aanpassingen van de buitenruimte. Voor het landschap heeft de transformatieopgave te maken met energie (zonneparken, windturbines), mobiliteit, klimaatverandering, waterveiligheid en verstedelijkingsdruk. Het is de uitdaging om dit soort opgaven in samenhang met de cultuurhistorische waarde en met oog voor de toekomst te benaderen. Daarbij is het van belang er voor te zorgen dat het erfgoed benut wordt, in zijn essentie bewaard blijft en de ‘ziel van de plek’ voortleeft. Want de landschappen, stads- en dorpsgezichten, gebouwde ensembles en gebouwen hebben de status van cultureel erfgoed gekregen, juist omdat ze betekenis geven in een gelaagde en altijd veranderlijke wereld.

Met deze handreiking wil de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de transformatie van cultureel erfgoed (gebieden en bouwcomplexen) naar integrale ruimtelijke ontwerpen met hoge omgevingskwaliteit faciliteren. Uitgangspunt is dat cultureel erfgoed in zijn essenties worden bewaard en benut en er nieuwe betekenis en omgevingskwaliteit aan wordt toegevoegd. Het transformatiekader is een helder en beeldend document, waarin met tekeningen en kaarten de bijzondere erfgoedwaarde en de bandbreedte voor interventies in samenhang worden gepresenteerd. Het transformatiekader is geen ontwerp, maar preciseert de zoekruimte voor interventies.

Omgevingskwaliteit

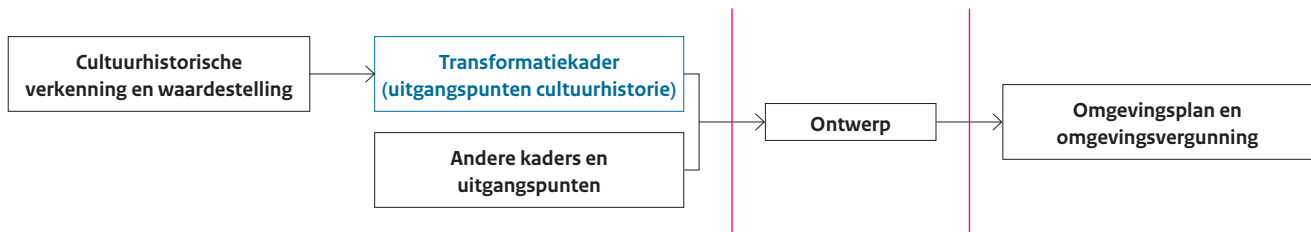
Cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving omvat zo veel meer dan monumenten alleen. Het gaat ook over het grotere geheel en de samenhang tussen alle materiële en immateriële ‘bouwstenen’ van de leefomgeving: het gebouw in zijn ruimtelijke context, complexen en ensembles, parken en tuinen, ruimtelijke structuren,

dorpen, stadsdelen en landschappen. Nederland is te zien als een groot cultuurlandschap, het resultaat van een eeuwenlange interactie tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving. Laag over laag kreeg het land vorm en werd het steeds opnieuw gewijzigd, aangepast en doorontwikkeld. Sporen van oudere lagen zijn vrijwel overal herkenbaar gebleven. Het erfgoed zorgt voor verbijzondering, het kan het gevoel van ‘thuis’ en identiteit versterken – ongeacht afkomst of achtergrond. Het bereiken en in stand houden van een goede omgevingskwaliteit is een van de maatschappelijke doelen van de Omgevingswet. Omgevingskwaliteit omvat cultureel erfgoed, architectonische kwaliteit van gebouwen, stedenbouwkundige kwaliteit en de kwaliteit van natuur en landschap. Het betreft zowel de intrinsieke waarde als de belevingswaarde. Waar het gaat om ruimtelijke interventies in de leefomgeving betekent dit in de praktijk dat het realiseren van een goede omgevingskwaliteit voor een bepaalde plek of gebied wordt gedefinieerd door een goed samenspel van herkomstwaarde, belevingswaarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde.

Erfgoedwet en Omgevingswet

Het erfgoedbeleid is in Nederland in de afgelopen decennia grondig veranderd, onder meer door de Nota Belvedere (1999), de beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg (2009) en de Erfgoedwet (2016). Samengevat gaat het van sectoraal naar integraal, van behoud naar ontwikkeling, van musealiseren naar gebruiken, van exposeren naar beleven, van materie naar verhalen (de immateriële waarden), van objectgericht naar gebiedsgericht en van experts naar een breed gedragen beweging. Ook het ruimtelijk beleid onderging veranderingen die in de Omgevingswet samenkomen: de integratie van dossiers (waaronder erfgoed), de focus op het afwegen van belangen en de belofte om vooraf aan alle partijen duidelijkheid te geven. Het uitvoeringsprogramma Mooi Nederland beoogt de ruimtelijke kwaliteit van de gebiedsopgaven goed te regisseren, waarbij de bestaande kwaliteiten nadrukkelijk worden meegenomen. Zo is er in het programma alleen nog sprake van ‘herbestemming’ en ‘herinrichting’.

Ooit was de monumentenzorg een ‘eiland van behoud in een zee van transformatie’. Tegenwoordig geldt het cultureel erfgoed als

cruciaal bestanddeel van een goede omgevingskwaliteit. In of aan het cultureel erfgoed bestaat doorgaans ruimte voor het toevoegen van nieuwe kwaliteit. In een groeiend deel van uitgevoerde transformaties is cultureel erfgoed als drager inspirerend gebleken, aangespoord door de maatschappelijke wens voor samenhang tussen oud en nieuw en gebiedsspecifieke interventie. Nieuwe functies en programma's voegen zich steeds vaker in de logica (het 'DNA') van een plek. Om dat voor elkaar te krijgen is veel professionele en persoonlijke inzet nodig. In de nieuwe planologische werkelijkheid volstaat het niet om erfgoed te inventariseren en een bijzondere status te geven. Juist bij veranderingen gaat het om de stap die daarop volgt: hoe komen we als (vak)gemeenschap vanuit de beschrijving van de waarden naar sturende uitspraken over de gewenste ontwikkeling? Met andere woorden: hoe gaan we van een beschrijvende waardering van bestaande ruimtelijke kwaliteiten naar randvoorwaarden voor ruimtelijke interventies? Wat kan de transformatieruimte van erfgoed zijn en hoe formuleren we de randvoorwaarden voor ontwikkeling?

Transformatiekader cultureel erfgoed

Het transformatiekader verbindt erfgoedwaarde aan uitgangspunten voor nieuwe ruimtelijke

ontwikkeling. De bestaande instrumenten van de erfgoedprofessional zijn vooral gericht op het identificeren, classificeren en bewaren van cultuurhistorische waarden of plantoetsing achteraf. Een instrument dat feitelijk de verbinding legt tussen erfgoedwaarde en ontwerp bestaat nog niet. De ruimtelijke ordening zal zich met de Omgevingswet in afwegingsprocessen vroegtijdiger op ruimtelijke kwaliteit moeten baseren. Het bepalen en doorwerken van kwaliteitsambities in gebiedsontwikkelingen is momenteel nog sterk afhankelijk van personen en partijen met specifieke belangen. Het stelsel van welstand- en monumentencommissies wordt in het huidige stelsel veelal als 'vangnet' gebruikt, waarmee structurele ingrepen in betekenisvolle gebieden en gebouwen vaak onvoldoende worden gemotiveerd.

Vanuit de praktijk zijn allerlei producten ontwikkeld, die een koppeling tussen erfgoedwaarde en ontwerp beogen, zoals de dynamische waardestelling, het ontwikkelingsperspectief, de bouwhistorische waardenkaart, het transformatiekader en het protocol van verandering. Deze producten ambiëren min of meer hetzelfde, maar zijn verschillend van opzet, inhoud en effectiviteit. Er is vanuit de RCE behoefte aan een inhoudelijke afstemming van deze producten en een eenduidige, navolgbare aanpak. Die behoefte is vertaald naar deze handreiking.

Doelstelling

Een transformatiekader gebaseerd op cultureel erfgoed geeft een invulling aan de wettelijke taken om het belang van erfgoed mee te wegen bij ruimtelijke ontwikkelingen. Het kader geeft vooraf duidelijkheid over wat het belang van cultureel erfgoed behelst. Ontwikkelaars, eigenaren, vergunningverleners en andere belanghebbenden weten zo waar ze aan toe zijn wat betreft de ontwikkelmogelijkheden en de gewenste afstemming van vernieuwing op de historische context. Het gaat bijvoorbeeld om het aangeven van het 'laadvermogen': de wenselijke of maximale verandering en verdichting die een plek aan kan, zonder afbreuk te doen aan de identiteit van deze plek of cultuurhistorische waarden te schaden. Het transformatiekader is de maatstaf voor opdrachtgevers voor het omgaan met de bestaande kwaliteit en het toevoegen van nieuwe kwaliteit. Het kan voor alle ruimtelijke schaalniveaus worden opgesteld: interieur en gebouw; complex en ensemble; ruimtelijke structuur en buitenruimte, nederzetting en landschap. Het transformatiekader preciseert de zoekruimte voor interventies en stelt onder welke condities dit kan, vergelijkbaar met hoe het omgevingsplan dat doet voor soorten gebruik. Zo kan in samenwerking tussen gemeentelijke professionals, tussen gemeenten en andere overheden, tussen gemeente en belanghebbenden (ontwikkelaars, ontwerpers, omgeving) de transformatie naar integrerende omgevingskwaliteit (oud en nieuw samen) worden begeleid.

Doelgroep

De handreiking zal binnen gemeentelijke organisaties een sterk instrument zijn in handen van stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en beleidsmakers ruimtelijke ontwikkeling. De handreiking is ook van belang voor initiatiefnemers, eigenaren en ontwikkelaars die een transformatiekader willen opstellen, en voor de adviseurs en ontwerpers die deze transformatiekaders maken. De aan overheden adviserende commissies omgevingskwaliteit, stadsbouwmeesters, 'provinciaal adviseurs en kwaliteitsteams kunnen de handreiking benutten om vroeg in het proces een beeld te krijgen van de ambities en omgevingskwaliteit van ruimtelijke plannen, en als kader voor plantoetsing in vergunningsprocedures. Beleidsmakers en ontwerpers kunnen onderdelen en checklists van de handreiking benutten bij het opstellen van (open)

procesregels in het omgevingsplan. Het instrument is een ondersteuning voor goede professionele samenwerking, Het waarborgt de continuïteit, ook al is de capaciteit niet altijd aanwezig, wisselt het team van samenstelling of worden professionals van buiten aangetrokken.

Multidisciplinaire opzet

Een transformatiekader combineert de taal van het erfgoed met de (beeld)taal van het ontwerp. Ze brengt de disciplines erfgoed en ruimte dicht bij elkaar, zonder naar het ontwerp toe te redeneren. Het transformatiekader is een onafhankelijk product, wat betekent dat het niet wenselijk is dat het transformatiekader en het ontwerp (tegelijk) door dezelfde auteur worden gemaakt. Het ligt voor de hand dat bij het opstellen de expertise van een cultuur- of (landschaps)architectuurhistoricus, een bouwhistoricus en een (onderzoekend) ontwerper worden betrokken.

Toepassingsniveaus

De handreiking beoogt een uniforme aanpak te beschrijven, die transparant en evenwichtig is, maar voor iedere locatie een eigen invulling kan krijgen. In de praktijk is een transformatiekader in verschillende situaties te gebruiken.

I. Het transformatiekader als inspiratiedocument

Het transformatiekader kan een onderdeel zijn van een dynamisch proces rondom herbestemming of herontwikkeling van een gebouw, ensemble, plek of gebied. Het kader geeft richting, toont potentie, stimuleert beweging en is gericht op resultaten. Het faciliteert en prikkelt het proces, de 'gezamenlijke beweging' rondom een herbestemming/herontwikkeling, waarin allerlei invalshoeken, expertises en belangen meespelen. Als inspiratiedocument kan het transformatiekader de uitkomst zijn van een participatietraject en ook een instrument om belangen af te stemmen. De doelgroep van dit kader zijn alle belanghebbenden rondom een opgave: eigenaar, gebruiker, omwonenden, huurders, maar ook gemeenten en (particuliere) erfgoedorganisaties. Het ligt voor de hand dat het gesprek door een erfgoeddeskundige en/of ruimtelijk ontwerper wordt geleid.

II. Het transformatiekader als afsprakendocument in het integrale plan- en besluitvormingsproces

Het transformatiekader kan ook een manier zijn om erfgoedwaardes te koppelen aan of helder te

maken ten opzichte van andere belangen in een integraal plan- en besluitvormingsproces. De gezamenlijke wens tot het behoud en de verdere ontwikkeling van het erfgoed helpt in dit geval bij het samenbrengen en combineren van de andere belangen die in het gebied spelen. Het is een uitdaging om het behoud van erfgoed te koppelen aan andere belangen die in het gebied spelen. Begrippen als omgevingskwaliteit en ruimtelijke kwaliteit (opgevat als de duurzame balans tussen herkomstwaarde, belevingswaarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde) spelen hierin een sleutelrol. Doelgroepen zijn de private en publieke actoren van het plan- en besluitvormingsproces. Het transformatiekader kan worden vastgesteld (door de gemeente, provincie of rijk) en delen kunnen worden verwerkt tot planregels in een omgevingsplan.

III. Het transformatiekader als sturend en kaderstellend instrument

Bij ontwikkelingen van een beschermd monument of binnen een beschermd dorps-/stadsgezicht of landschap biedt een transformatiekader vooraf duidelijkheid over de ontwikkelingsruimte in relatie tot de te borgen waarden van het monument of het beschermde gezicht. Vanwege de beschermde status is het erfgoedbelang leidend. Het kader zal een sturend of voorwaardelijk karakter hebben, omdat het behoud van de beschermde erfgoedwaarden

voorop staat. Het transformatie kader wordt vastgesteld door het bevoegd gezag (gemeente), biedt duidelijkheid aan initiatiefnemers en eigenaren en dient als toetsingsinstrument in het traject van vergunningverlener.

Proportionaliteit

Om voor elk van bovenstaande situaties vanuit cultureel erfgoed een geloofwaardige onderlegger voor transformaties te kunnen bieden, is proportionaliteit een voorwaarde: hoe groter de monumentwaarde of de waarde van het cultureel erfgoed, des te zwaarder dit belang zal meewegen in de ruimtelijke afweging, en hoe gedetailleerder en strikter het kader wordt. Het te kiezen toepassingsniveau hangt tevens samen met de mate van voorbereidend onderzoek en de risico's op ongewenste wijzigingen in het ontwikkelproces.

De handreiking zal in de veranderende wetgeving en de nieuwe ervaringen met ontwikkelingen aan verandering onderhevig zijn. Gaandeweg moet blijken welke onderdelen aanscherping vragen en hoe het instrument zich verhoudt tot andere instrumenten. Voor de analyse en evaluatie wil de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed graag afstemmen met andere Rijkspartners, federaties, beroepsverenigingen en het onderwijs.

Het bevoegd gezag heeft de wettelijke taak om erfgoedwaarden te borgen en initiatieven voor interventies te toetsen. Deze taak komt voort uit de Erfgoedwet (beleid) en de Omgevingswet (ruimtelijke ontwikkeling) en provinciale en gemeentelijke verordeningen op het terrein van erfgoed. Deze handreiking is een hulpmiddel om ontwikkeling, toetsing en borging scherp en efficiënt te maken.

Relatie met waardestelling

Voor het verduidelijken van de erfgoedwaarde van cultureel erfgoed bestaan verschillende instrumenten, zoals bouw- en cultuurhistorisch onderzoek, tuinhistorisch onderzoek, archeologisch onderzoek en de landschapsbiografie. Een transformatiekader 'vertaalt' en 'operationaliseert' de met deze instrumenten vastgestelde erfgoedwaarden naar inspirerende en ruimtelijke uitgangspunten voor transformatie. Zo ontstaat duidelijkheid over schaal en richting van nieuwe ontwikkelingen en de manier waarop zij vorm kunnen krijgen. Afhankelijk van de situatie en de opgave kan dit zich tot enkele uitspraken beperken, bijvoorbeeld door te respecteren zichtlijnen te beschrijven. Het kan indien wenselijk ook leiden tot een meer gedetailleerd vastleggen van allerlei uitgangspunten, zoals bij een stedenbouwkundige opgave de zoekruimte voor nieuwbouw, bebouwingspercentages, goot- en nokhoogtes, korrelgrootte, ontsluiting en oriëntatie, compositie en ruimtelijke opbouw, materialisatie en detaillering tot en met de hiërarchie van bouwdelen en de beeldkwaliteit.

Vaste opzet, diverse uitwerking

De duidelijkheid van het transformatiekader geeft de verschillende actoren richting en kan het ontwerpproces versnellen en verscherpen. Het transformatiekader kent een vaste opzet en methodiek, die evenwel in zijn uitwerking per schaalniveau en per opgave verschilt. Gedurende het (vaak cyclische) ontwikkelings- en ontwerpproces kan met het kader worden gezien wat de impact van een voorgenomen ontwikkeling op de cultuurhistorische waarden is. De resultaten kunnen aan de hand van hetzelfde kader worden beoordeeld. Zo is het erfgoedbelang gedurende het hele proces expliciet en consistent en weet een initiatiefnemer tevoren waar hij bij de plan-toetsing aan toe is. Ook zal de omgeving zodoende minder voor verrassingen komen te staan.

Verschillende schaalniveaus:

- **Complex en ensemble (landgoed, klooster, kazerneterrein, fabriekscomplex)**
- **Buurt, wijk, gebied (dorp, binnenstad, tuindorp, naoorlogse wijk, bloemkoolwijk)**
- **Ruimtelijke structuur (kanaal, landgoederenzone, militaire linie, zeewering)**
- Gebouw en interieur (monument, historisch gebouw)
- Landschap (Groene Hart, bijzonder provinciaal landschap, polders, ruilverkavelingen)

Verschillende doelstellingen:

- **Bepalen van de zoekruimte voor interventies**
- **Verkenning, inspiratie en verduidelijking**
- **Communicatiemiddel/afsprakendocument**
- **Input voor een toetsingskader (gebiedspaspoort, beeldkwaliteitplan, ontwikkelcondities)**
- Input voor een Nota van Uitgangspunten, programma van eisen (bijvoorbeeld bij verkoop of een gebiedsontwikkeling)
- Uitgangspunten en beleidskader (structuurvisie, omgevingsvisie)
- Inhoudelijk verduidelijking van het auteursrecht en hoe dit in de planvorming wordt betrokken

Verschillende opdrachtgevers:

- **Initiatiefnemer (ontwikkelaar, collectief, overheid)**
- **Bevoegd gezag (gemeente, provincie, rijk, waterschap)**
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
- Belanghebbenden (bewoners, betrokkenen)
- Samenwerking tussen bovengenoemde partijen

Verschillende doorwerkingen:

- **Architectonisch, stedenbouwkundig of landschapsonwerp**
- **Wettelijk kader, ruimtelijk uitgangspunt (gemeenteraad stelt vast)**
- Omgevingsprogramma, omgevingsvisie, omgevingsplan, omgevingsvergunning
- Welstandsnota, regels voor het uiterlijk van bouwwerken (Omgevingsplan), basisniveau van kwaliteit
- Ambitiedocument, beeldkwaliteitsplan, Nota van Uitgangspunten
- Inspiratiedocument

Gezien de vele toepassingen en opgaven waarvoor een transformatiekader kan worden ingezet, zal het duidelijk zijn dat een blauwdruk niet voldoet. De handreiking biedt eerder een beschrijving van de aanpak dan een format. Afhankelijk van het schaalniveau, de voorgenomen ambitie en het erfgoedbelang (gaat het om beschermde monumenten of gebieden?) zal het abstractie- en detailniveau van het transformatiekader verschillen. Per opgave schept het kader de maatwerk-condities om vanuit de erfgoedwaarde duidelijkheid te bieden voor kansen en beperkingen van nieuwe ontwikkeling. De ene opgave is gebaat bij veel regels en lineaire procedures, de andere vraagt juist om participatie en circulaire procesgang.

Voor het opstellen van een transformatiekader worden in ieder geval de volgende onderdelen aangereikt:

- A Inleiding waarin het plangebied, de erfgoedstatus, eventueel auteursrecht, de toekomstige opgave en de methodiek van het transformatiekader worden toegelicht.
- B Een beknopte samenvatting van de cultuurhistorische waardering en een vertaling van deze waardering in ruimtelijke kenmerken en/of kernwaarden (essenties).
- C De ambitie vanuit cultureel erfgoed, over de inzet vanuit het erfgoed in het ontwikkelingstraject (zonder ontwerpkeuzes te maken).
- D Uitwerking ambitie in ruimtelijke randvoorwaarden / uitgangspunten.
- E Aanbevelingen en referenties voor het ontwerp.

A. Inleiding

Het eerste onderdeel van een transformatiekader is een inleiding met verantwoording. Hierin wordt beschreven wat het onderzoeks- of plangebied is en voor welke initiatief of interventie het kader is bedoeld. Belangrijk voor de afbakening van het gebied is dat zowel de volledige ruimtelijke opgave als de complete bestaande ruimtelijke ensembles of gebiedseenheden worden meegenomen. Het is niet wenselijk om bij een gebiedsontwikkeling een transformatiekader alleen voor de delen met hoge erfgoedwaarden op te stellen, omdat het juist gaat om de afstemming van erfgoed op zijn omgeving

(en omgekeerd), alsmede om de overkoepelende omgevingskwaliteit van een ontwikkeling. Bij beschermd erfgoed telt ook de omgeving (de ruimtelijke context) mee, zoals is vastgelegd in het door Nederland geratificeerde Verdrag van Granada. Het kan bijvoorbeeld gaan om een molen- of landgoederenbiotoop, de schootsvelden van een vesting, de inrichting van de buitenruimte rondom gebouwen, historische zichtlijnen en panorama's of de morfologische opbouw van een dorps- of stadsgezicht. Vaak hebben nieuwe ontwikkelingen tot op grote afstand een impact, zeker bij hoogbouw. Bij het bepalen van de begrenzing van het studiegebied voor een transformatiekader dient daarom behalve naar de historisch gegroeide situatie ook naar de (verwachte) toekomstige ontwikkelingen te worden gekeken. Het is wenselijk om de ruimere context in het transformatiekader op te nemen. Binnen het studiegebied kan vervolgens worden aangegeven welke objecten of structuren een beschermde status hebben, bijvoorbeeld als werelderfgoed, beschermd gezicht, rijksmonument of als gemeentelijk monument, karakteristiek pand of als dubbelbestemming cultureel erfgoed.

In de verantwoording worden de opdrachtgever en de onderzoeker(s) genoemd en is de (mogelijke) rol van het bevoegd gezag (gemeente, provincie, RCE) beschreven. Ook worden de gebruikte bronnen en de gevolgde werkwijze toegelicht.

B. Waardering

Een waarde-gestuurde ontwikkeling is alleen mogelijk indien de cultuurhistorische waarde expliciet is gemaakt. Daar bestaat een specifiek instrument voor: het bouw-, cultuur- of tuinhistorische onderzoek. Op basis deze inventarisatie en onderzoek doet een waardestelling een uitspraak over de cultuurhistorische waarde van een object, volgens vaststaande criteria. Er zijn aparte methoden, richtlijnen en waarderingscriteria ontwikkeld voor archeologie, gebouwen, groen, stedenbouwkundige structuren, cultuurlandschappen en roerende zaken. Per project en ontwikkeling dient te worden gekeken welk soort waardestelling nodig is om cultuurhistorische waarden in beeld te brengen. De uitkomsten van de waardering worden in een transformatiekader opgenomen en verduidelijkt. Met het oog op voorgenomen ruimtelijke ontwik-

kelingen kan het verhelderend zijn om de waardering in het transformatiekader uit te werken tot omgevingskwaliteiten en kenmerken, op verschillende ruimtelijke schaalniveaus. Dit kan bijvoorbeeld met het beschrijven van (kern) kwaliteiten en knelpunten, het formuleren van kernwaarden, het opsommen van (oorspronkelijke) ontwerpthema's of analysetekeningen van de ruimtelijke structuur en het toevoegen van referentiebeelden.

Ordering van kernwaarden:

- Materiële waarden (zoals historisch waardevolle substantie, materialen, constructies, afwerking),
- Structuurwaarden (zoals typologie, ruimtelijkheid, groen, morfologie en stedenbouwkundige structuur)
- Immateriële waarden (zoals achterliggende ideeën, concepten of typologieën en de associatieve waarden in relatie tot het gebruik of bijzondere gebeurtenissen).

Kernwaarden kunnen behulpzaam zijn om de cultuurhistorische waarde uit te drukken in termen die in een ontwerp bruikbaar zijn. Hierbij wordt de essentie van een gebouw, een ensemble of een gebied in hoofdthema's verwoord, gebaseerd op de ontwerp- en gebruiksgeschiedenis, de ontwerpgedachte, de relatie met de context of de associatieve betekenis van de plek in verband met historische gebeurtenissen, tradities of gebruik. Voorbeelden van dat laatste zijn het herinneringserfgoed (Kamp Amersfoort, de Hollandse Schouwburg in Amsterdam, Hotel de Wereld in Wageningen) of de plaatsen van traditionele jaarmarkten (paardenmarkt Zuidlaren) of de route van een religieuze processie. Kernwaarden kunnen in de loop van de tijd anders worden ingevuld. Ze bieden de mogelijkheid om in het ontwerp (nieuwe) uitdrukking te geven aan de intrinsieke waarde en cultuurhistorische kwaliteiten van de plek. Kernwaarden kunnen daarnaast tijdens de plantoetsing worden gebruikt in het gesprek over de kwaliteit van een interventie. Mogelijk zijn kernwaarden al beschreven in Omgevingsvisies of gebiedsbiografieën, waardoor een transformatieopgave daarop kan voortbouwen.

C. Ambitie cultureel erfgoed

Zodra duidelijk is wat de cultuurhistorische betekenis van het plangebied is en welke ruimtelijke opgave er ligt, kan een onderbouwde ambitie vanuit cultureel erfgoed worden geformuleerd. Hierin staat de inzet vanuit cultureel erfgoed in het beoogde ontwikkeltraject om de erfgoedwaarden optimaal te behouden en te benutten. Op de grotere schaal kan het bijvoorbeeld gaan om het behouden of herstellen van ruimtelijke structuren en patronen of het streven naar een samenhang van volumes en buitenruimtes. Ook kan de inzet zijn om de onderscheidende ontwerp kwaliteit, bijvoorbeeld van een singelrand, woonerftypologie, tuinwijk of parkstad herkenbaar te houden en vanuit die functionele logica te gebruiken voor het integreren van nieuwe doelgroepen en alternatieve woonvormen.

Andere voorbeelden: continuïteit van de hiërarchie in de ruimtelijke opbouw, het vasthouden van sferen en overgangen, het gebruik van kenmerkende materialen, het vasthouden aan stedenbouwkundige en architectonische ordenende principes, het doorwerken op immateriële waarden en ontwerpprincipes (tuinstad, sociale woningbouw, groen woonmilieu, menging). Juist door de ambitie expliciet te verwoorden op de schaal van het plangebied, wordt een realistische en systematische integratie van het erfgoedbelang mogelijk en kan worden voorkomen dat het erfgoed versnipperd in ad hoc ideeën en denkbeelden.

Mogelijke onderdelen van de ambitie:

- Karakter van het gebouw of plangebied als geheel, met te onderscheiden sferen, routes en overgangen;
- Invulling van het gebouw of gebied, vanuit de historische opbouw (buitenruimte, bebouwing en soms tot aan de interieurs toe);
- Inbedding van het gebouw of gebied in het grotere geheel van stad, dorp of landschap: ambities voor de zichtlijnen, uitzichten, panorama's, skyline en daklandschap;
- Integratie van uitzonderlijke onderdelen en specials in de planvorming zoals bijzondere relictten of plekken;
- Verbeterpotentieel voor alle fricties in de cultuurhistorische waarde: barrières (doel: opheffen), verstoringen (doel: wegnemen) en stoorzenders (doel: afzwakken).

D. Uitwerking ruimtelijke uitgangspunten

In de doorwerking naar ruimtelijke uitgangspunten kan de ambitie vanuit cultureel erfgoed concreet worden gemaakt. Het gaat hierbij om een systematische koppeling van waarden naar (ruimtelijke) consequenties voor ontwikkeling. De uitwerking kan op verschillende manieren geschieden.

Voorbeeld 1: doorwerking van de waardestelling, waarbij iedere waarde wordt omgezet in ruimtelijke uitgangspunten. Hierbij worden geen ontwerpspraken gedaan, maar worden wel concrete, kaderstellende uitspraken gedaan, zoals over:

- waar niet te bouwen (zichtlijnen, bouwhoogtes);
- waar wel te bouwen (rooilijnen) of in zoekgebieden, waarbinnen bepaalde bebouwingspercentages of volumes kunnen worden ingepast;
- wenselijk gebruik en ongewenste functies, bijvoorbeeld om lichtheid, ruimtewerking, transparantie of publieke toegankelijkheid te behouden of om archeologische waarden te ontzien.
- Architectonische kwaliteit (materiaal, kleur, indeling, compositie, ..)

Zie verder de lijst met aandachtspunten op de volgende pagina.

Voorbeeld 2: ordening van waardes per schaalniveau of op thema. Het doel is niet om een uitputtend ruimtelijk kader te formuleren, maar in beeld te brengen op welke aspecten en thema's cultureel erfgoed relevant is en wat geregeld dient te worden om integrale kwaliteit en het realiseren van de ambitie cultureel erfgoed te bereiken.

Voorbeeld 3: ordenen van de uitwerking in de tijd: aandachtspunten en spelregels voor de korte termijn (installaties), middellange termijn (inbouw) en lange termijn (casco).

In het blauwe kader op de volgende pagina's zijn mogelijke uitgangspunten opgesomd.

E. Aanbevelingen en referenties

Naast concrete uitgangspunten kunnen er vanuit cultureel erfgoed ook aanbevelingen voor het vervolgproces zijn, bijvoorbeeld voor nader kleur- of archeologisch onderzoek, overleg met de auteursrechthebbende, het betrekken van bepaalde experts, bewoners of gebruikers of de inbedding van het transformatiekader in het beleid of de nota van uitgangspunten.

In het transformatiekader worden geen ontwerpkeuzes gemaakt, maar het kan de ontwerpers die met het transformatiekader aan de slag gaan helpen om de ambitie en uitgangspunten met goedgekozen voorbeelden te illustreren.

Aandachtspunten voor het opstellen van een transformatiekader

Uitgangspunten Landschap

- relatie tot de ondergrond (bodem, water en hoogte).
- type en het karakter van het landschap. Voorbeelden: de openheid en het vlakke karakter van het landschap zijn leidend, 'de lange polderlijnen als raamwerk'.
- verschillende sferen en landschappelijke samenhang.
- zichtlijnen, panorama's en routes.
- de wijze van en richting van verkaveling.
- historische occupatiepatronen en bebouwingsclusters als historische bebouwingslinten en buurtschappen.
- beplanting (type, soort, hoogte, dichtheid) en materialisatie (verharding, meubilair).
- in het geval van een bebouwingsopgave: zoekgebied voor nieuwbouw (met bebouwingspercentages) of bouwenvelop, en randvoorwaarden voor architectuur binnen het zoekgebied (zie stedenbouw en architectuur).

Uitgangspunten Stedenbouw en ensemble

- het karakter van het bebouwde gebied.
- publieke, collectieve en private ruimten.
- water en groen. Voorbeelden: 'groene randen versterken', 'verdwenen gracht als bijzondere waterstructuur terugbrengen'.
- verschillende sferen en de onderlinge samenhang. Voorbeelden: 'de tweedeling van het terrein herstellen', 'historisch binnenstadkarakter herstellen', 'openheid van de pleinen in contrast met de beslotenheid van de stegen'.
- beplanting (type, soort, hoogte, dichtheid) en materialisatie (verharding, meubilair).

In het geval van een bebouwingsopgave:

- zoekgebied voor nieuwbouw (met bebouwingspercentages) of bouwenvelop, en randvoorwaarden voor architectuur binnen dit zoekgebied (zie architectuur).
- rooilijnen, schakering en bebouwingspatroon. Voorbeelden: 'vrijstaande bebouwing op ruime afstand van elkaar', 'aaneengeschakelde bebouwing langs verspringende rooilijn'.
- schaal en hoogteprofiel. Voorbeelden: 'de kerk blijft ver boven omliggende bebouwing uitsteken', 'enkele hoogteaccenten van max. 20 meter aan de rand zijn mogelijk'.
- begrenzing, routing en entrees. Voorbeelden: 'gebiedsentree in het waterfront dominant', 'complex herkenbaar als besloten fabriekscompound'.

Uitgangspunten Architectuur

- het type en het karakter van de nieuwbouw. Voorbeelden: 'nieuwbouw bouwt voort op de industriële sfeer van het bestaande complex', 'negentiende-eeuwse villa-architectuur als inspiratie voor nieuwe volumes'.
- positie van nieuwe volumes, ook in relatie tot het bestaande. Voorbeelden: 'gebouwen als solitaire paviljoens in het groen', 'de bestaande volumes behouden hun prominente positie aan de kade', 'nieuwbouw alleen gekoppeld aan bestaande bebouwing'.
- schaal en maat van nieuwe volumes, zoals de korrelgrootte en de hoogte van de goot- en noklijnen. Dit kan met concrete getallen, of met een verwijzing

naar het bestaande. Voorbeelden: 'nieuwe volumes zijn niet hoger of groter dan de bestaande loodsen', 'maximale nokhoogte van 6 meter'.

- vorm en vormgeving, zoals de dakvorm, de volumegeleding en de mate van transparantie. Voorbeelden: 'alleen zadel- en schilddaken', 'eenvoudige volumes met kleine gevelverspringingen', 'beperkt aantal gevelopeningen aan de waterzijde'.
- oriëntatie, routing en toegangen. Voorbeeld: 'alle gebouwen zijn georiënteerd op en toegankelijk vanaf de centrale straat'.
- uiterlijk en afwerking, zoals uitstraling, materialen, kleur, textuur en ornamenten. Voorbeeld: 'strakke afwerking en ingetogen detaillering, in contrast met het bestaande'.
- de omgang met auteursrecht en communicatie met auteursrecht-hebbenden (mogelijk ook van toepassing op landschapsarchitectuur en stedenbouw).

Uitgangspunten Interieur en detail

- behoud, herstel of versterking van de structuur en de ruimtelijke sfeer. Voorbeelden: 'het trappenhuis weer openwerken en als verbindende as in het ontwerp opnemen', 'openheid van de kerkzaal niet verstoren'.
- omgang met waardevolle onderdelen en materialen. Voorbeelden: 'behoud gepateneerde uitstraling van de bakstenen muren', 'hergebruik karakteristieke deuren', 'bouw voort op het speciaal ontworpen meubilair'.
- te maken openingen, nieuwe structuur-

onderdelen en volumes. Voorbeelden: 'beperk doorbrekingen van de hoofdstructuur tot het minimum', 'houd de centrale zichtlijn vrij', 'benadruk met eventueel te plaatsen nieuwe volumes de hoogte van de fabriekshal'.

- technische uitwerking en aansluitingen tussen oud en nieuw. Voorbeeld: 'houd nieuwe draagconstructieve elementen los van de bestaande constructie'.

Uitgangspunten Immaterieel

- vanuit conceptuele waarden (routes, zichtlijnen, contrasten) en de (oorspronkelijke) ontwerpgedachte. Voorbeeld: 'ontwerp van het concept van licht, lucht en ruimte'.
- vanuit ruimtelijke belevingswaarde (routes, zichtlijnen, contrasten, open-geslotenheid, etc.). Voorbeelden: 'bouw voort op het karakter van het park met glooiende lijnen en afwisseling van grote en kleine landschapskamers', 'neem de productielijn van de fabriek als uitgangspunt'.
- vanuit associatieve betekenis (oorlog, herinnering, gemeenschap, industrieel gebruik etc.).

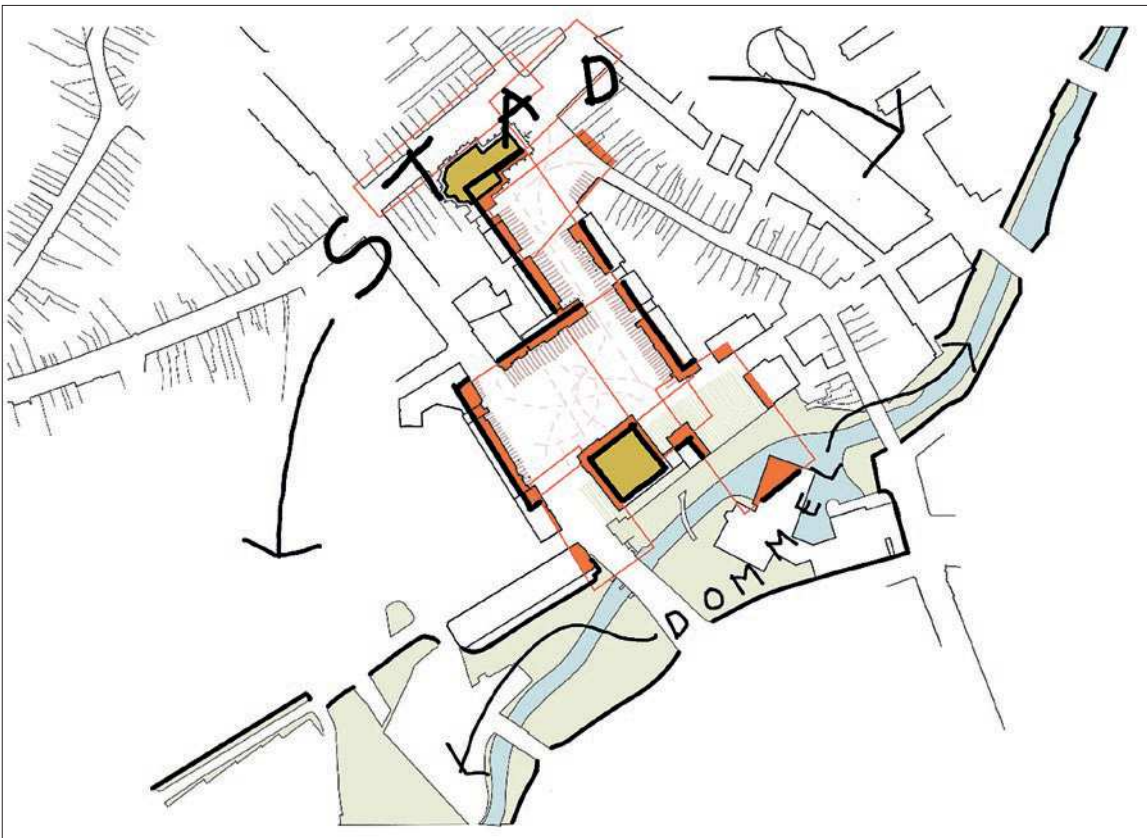

Voorbeeld ruimtelijke thema's en uitgangspunten

Historisch ruimtelijke analyse Stadhuisplein, Eindhoven

Op basis van een cultuurhistorische analyse is voor de verdichtingsopgave een ontwikkelstrategie uitgewerkt die sterk leunt op de metafoor van het stedelijk theater. Het markante stadhuis staat iets verhoogd op het toneel, tegen het groene decor van de Dommeloevers. De drie pleinwanden fungeren als tribune. De beoogde verdichting kan daar gestalte krijgen door een in hoogte afgetrapte opbouw van de pleinwanden met op het maaiveld een levendige plint en verblijfsruimte. Deze metafoor is door de gemeente overgenomen in het Integraal Gebiedskader Stadhuisplein.

Opsteller: Els Bet stedenbouwkundige en
Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie (2021)
Opdrachtgever: gemeente Eindhoven

Voorbeeld kernwaarden en aanbevelingen

Transformatiekader Quarantaineterrein, Rotterdam

In dit kader zijn naast ruimtelijke uitgangspunten ook immateriële thema's benoemd, aan de hand van kernwaarden. Het bijzondere karakter van het Quarantaineterrein als enclave omgeven door water en industrie, de efficiënte organisatie en routing van de quarantaine-machine en de beelddensamenhang van de gebouwen en het groen zijn belangrijke thema's. Deze eigenheid is vertaald in een aantal ruimtelijke uitgangspunten, zoals het behouden en versterken van de routes, de zonering en de hagenstructuur. Nooit bebouwde bouwvelden kunnen nu alsnog worden ingevuld.

Opsteller: SteenhuisMeurs (2017)
Opdrachtgever: Havenbedrijf Rotterdam

Kernwaarden:

1. Geïsoleerde enclave

De quarantaine-inrichting is bedoeld om mensen te isoleren van de buitenwereld en vormt dankzij de samenhangende, hoogwaardige architectuur en het groen een contrast met de industriële omgeving.

2. Quarantaine-machine

De efficiëntie en strenge organisatie bepalen de terreinlogica, met verschillende routes en zones.

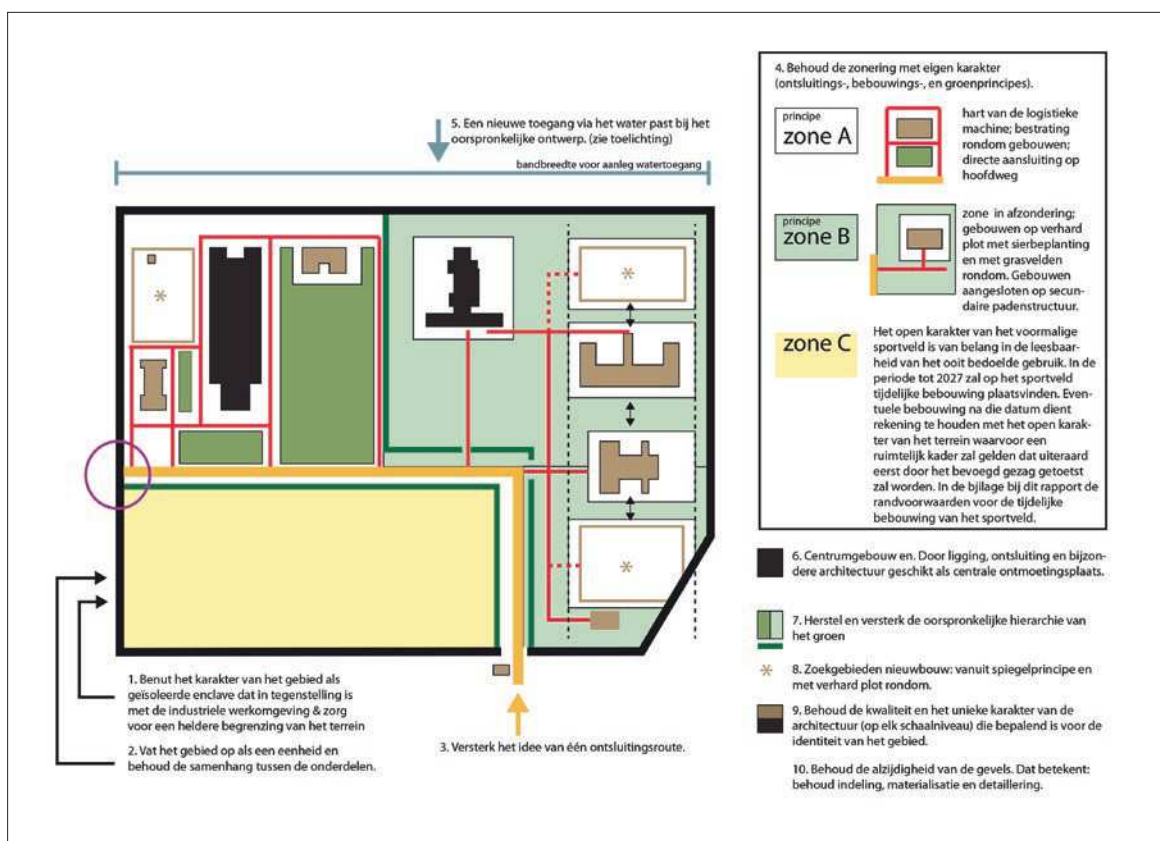
3. Ruimtelijke hiërarchie

Het terrein vormt een wereld in zichzelf, met een sterke samenhang, zonering en gelijkvormige gebouwen in clusters die via één hoofdroute met elkaar verbonden zijn.

4. Hiërarchie in het groen

Beplanting en hagen als ordenend principe.

5. Architectuur: licht, lucht en ruimte

Voorbeeld ruimtelijke uitgangspunten en bouwvelop

Ruimtelijk kader Kasteel Gemert

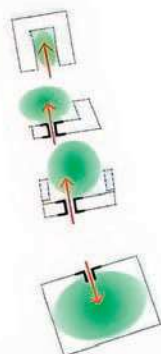
Op basis van 18 ruimtelijke uitgangspunten zijn in dit kader een aantal zoekplekken voor nieuwe ontwikkelingen (verdichting) aangewezen. Per locatie zijn vervolgens de randvoorwaarden voor schaal en maat, inpassing, typologie en architectuur uiteen gezet.

Opsteller: Wessel de Jonge Architecten, Quadrat (2017)
Opdrachtgever: Congregatie van de Heilige Geest, i.s.m. gemeente Gemert-Bakel en de Erfgoedfabriek Noord-Brabant

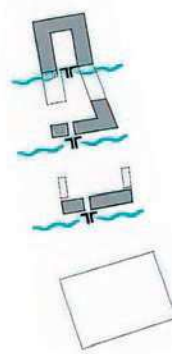
Ruimtelijke uitgangspunten

Besloten tuinen en open zichten op het landschap

Sequentie van binnenhoven

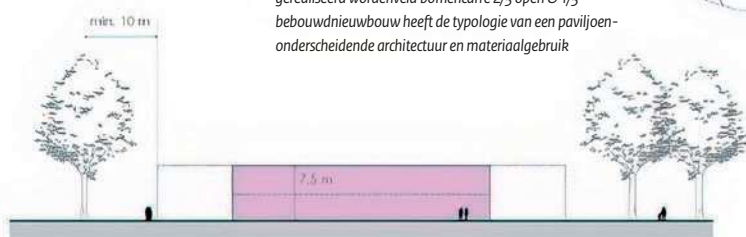
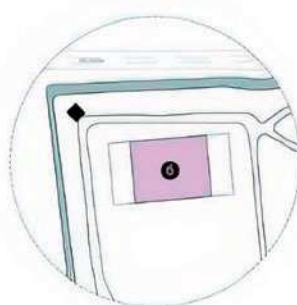
Bouwvelop en randvoorwaarden

5.6 LOCATIE BOMENCARRE - TOEVOEGING OPPERVLAKTE

begane grond	1200 m ² BVO
1e verdieping	1200 m ² BVO
totale oppervlakte	2400 m ² BVO

max. bebouwingspercentage bouwvlek: ruim driekwart, maximaal een bouwvolume bouwvlek bepaald door bomenkronen

max. bouwhoogte: 2 lagen maximaal 7,50m
speciale eisen: binnen bouwvlek kan ten hoogste een bouwvolume gerealiseerd worden veld bomencarre 2/3 open & 1/3 bebouwd; nieuwbouw heeft de typologie van een paviljoen-onderscheidende architectuur en materiaalgebruik

Voorbeeld laadvermogen: fabrieksterrein

Transformatiekader NYMA-terrein, Nijmegen

Op basis van cultuurhistorisch onderzoek zijn voor de herbestemming en transformatie van het NYMA-terrein drie kernuitgangspunten gedefinieerd: groots landschap (landschap als uitgangspunt), robuuste relict en industriële logica. In onderstaande tekening is het laadvermogen per deelgebied of locatie aangegeven.

Opsteller: ZUS (2020)

Opdrachtgever: Gemeente Nijmegen

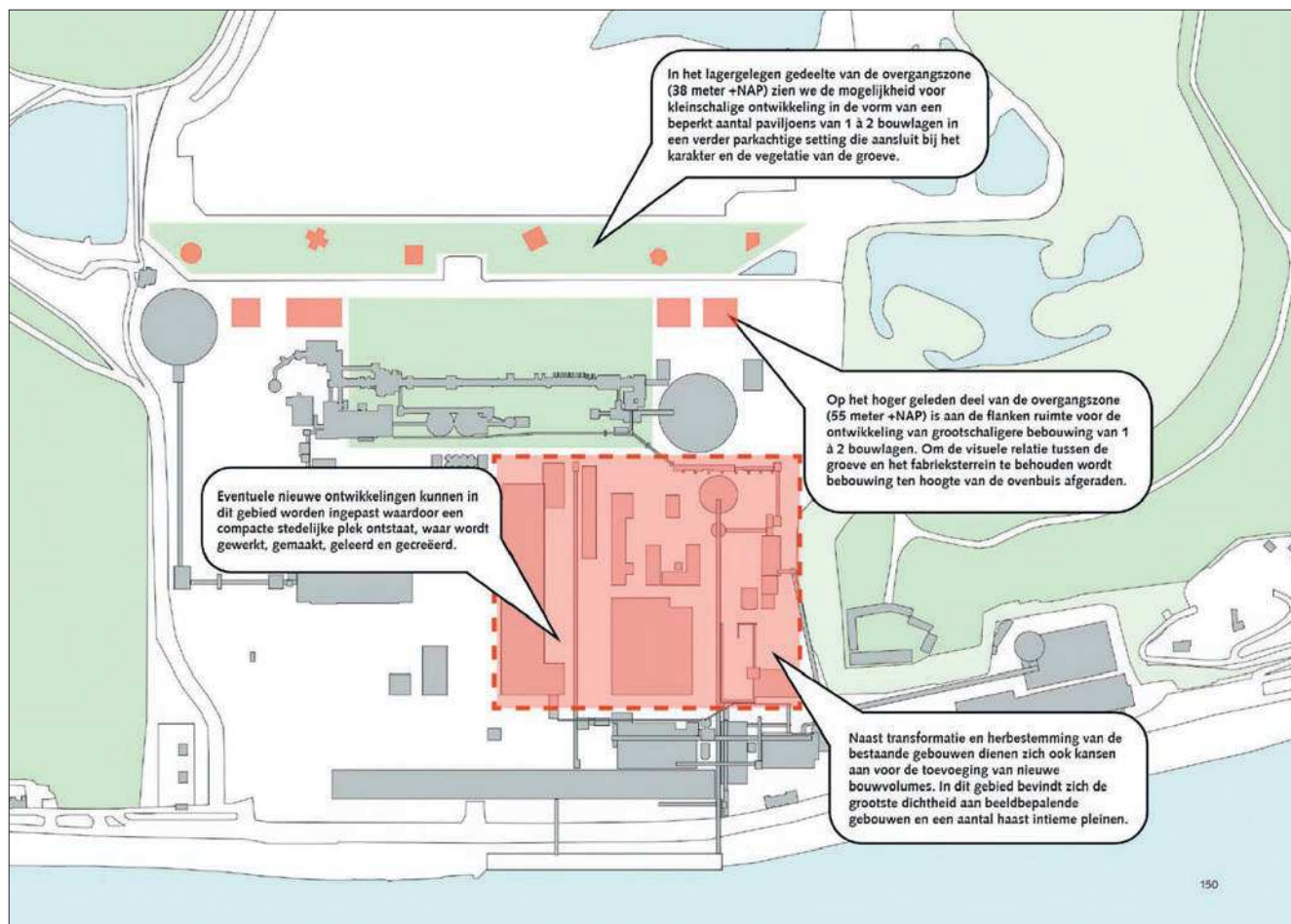
Voorbeeld ruimtelijke uitgangspunten: fabriekscomplex

ENCI, Maastricht

Het transformatiekader voor het fabriekscomplex van ENCI in Maastricht bestaat uit een tweetal scenario's: a) cultuur- en industrie-landschap en b) Science Park, waarvoor een ruimtelijk kader is opgesteld: aanbevelingen voor de relatie met de omgeving, de routing, de structuur, bijzondere gebouwen, kabels en leidingen, herbestemming en zone voor vernieuwing.

Opsteller: Crimson Historians & Urbanists (2022)

Opdrachtgever: Atelier Rijksbouwmeester, RCE, provincie Limburg en gemeente Maastricht

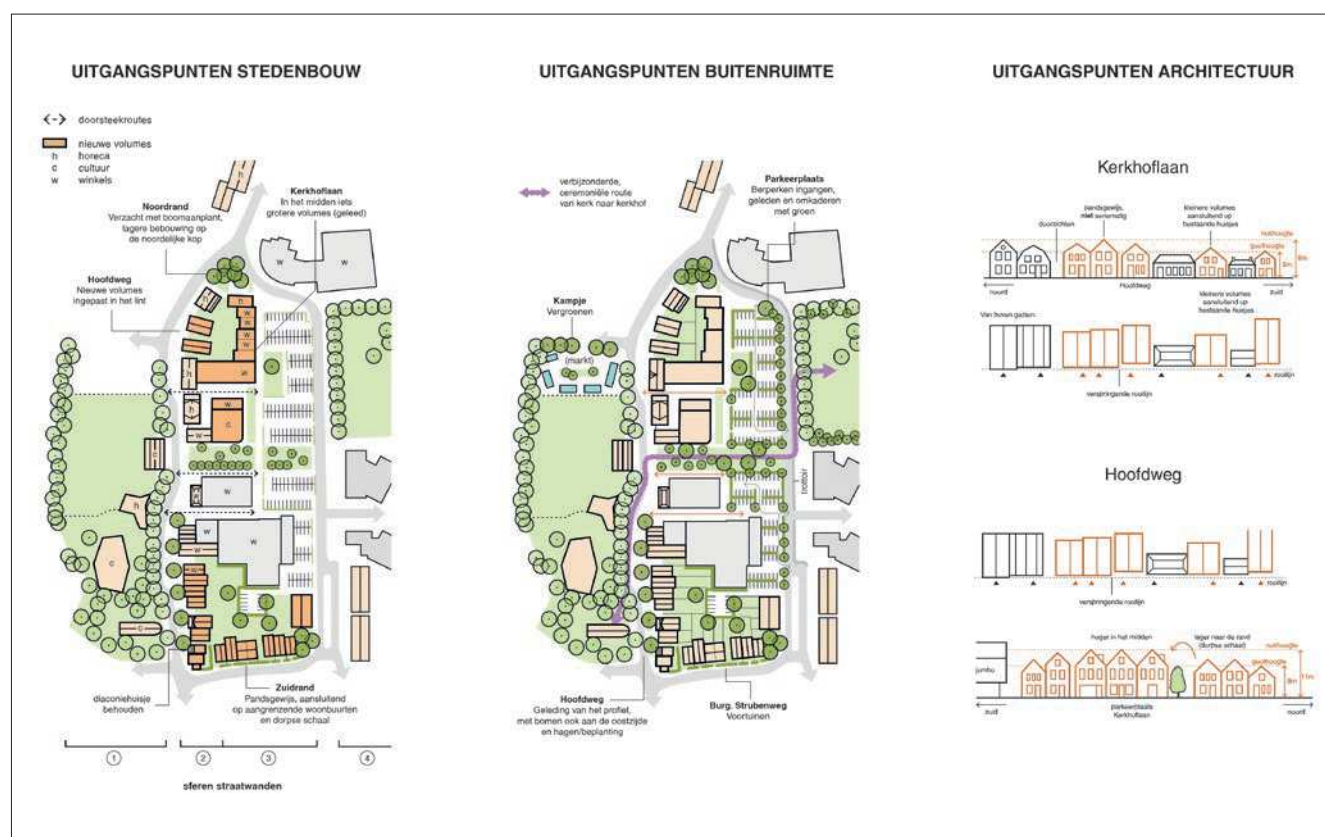

Voorbeeld ruimtelijke uitgangspunten: dorp

Centrum, Eelde

Het transformatiekader is opgesteld voor een omvangrijk bouwplan in een dorpscentrum. Het biedt, vanuit cultuurhistorische analyse, uitgangspunten om nieuwbouw in te passen in het dorpsgezicht en daarbij de samenhang tussen stedenbouw, buitenruimte en architectuur te versterken.

Opsteller: SteenhuisMeurs (2022)
Opdrachtgever: Gemeente Tynaarlo

Voorbeeld ruimtelijke uitgangspunten: beschermd
stadsgezicht

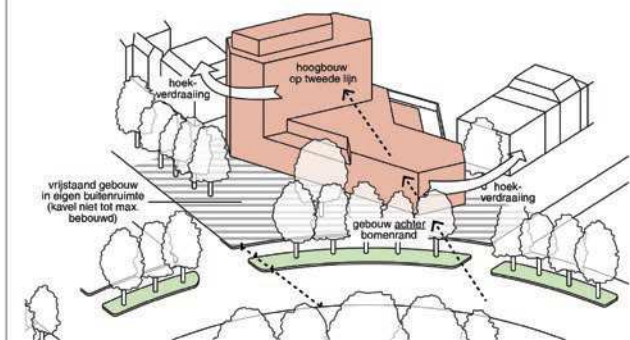
Keizer Karelplein, Nijmegen

In het transformatiekader zijn de ruimtelijke kwaliteiten en kernwaarden van het negentiende-eeuwse stadsgezicht vertaald naar uitgangspunten en spelregels voor nieuwe bebouwing. De inzet is om de ruimtelijke logica, schaal en samenhang van het stadsgezicht te bewaren bij nieuwe ontwikkelingen.

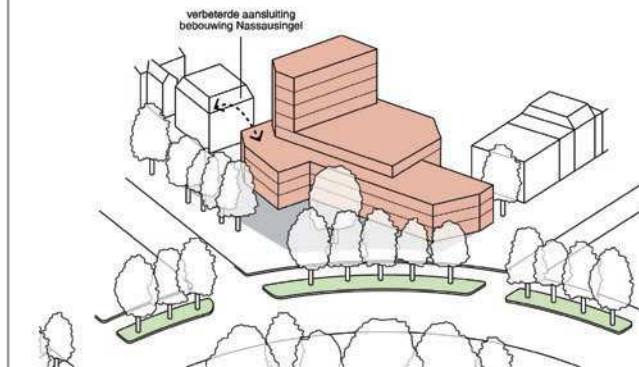
Opsteller: SteenhuisMeurs (2022)

Opdrachtgever: Gemeente Nijmegen

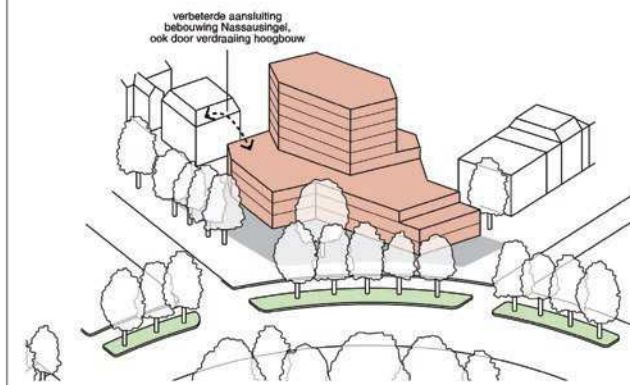
1. Kwaliteiten van bestaande gebouw

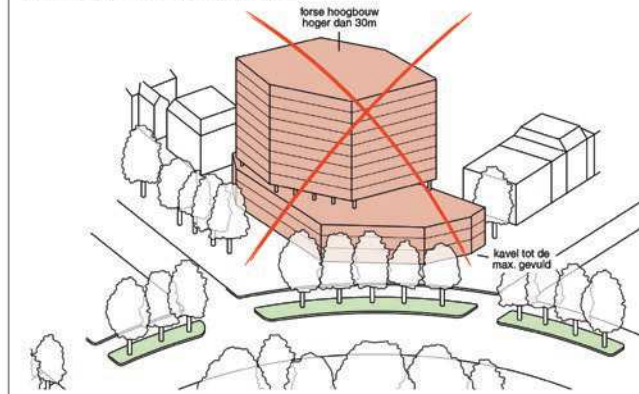
2. Mogelijke richting nieuwbouw (1)

3. Mogelijke richting nieuwbouw (2)

4. Niet geschikte richting nieuwbouw

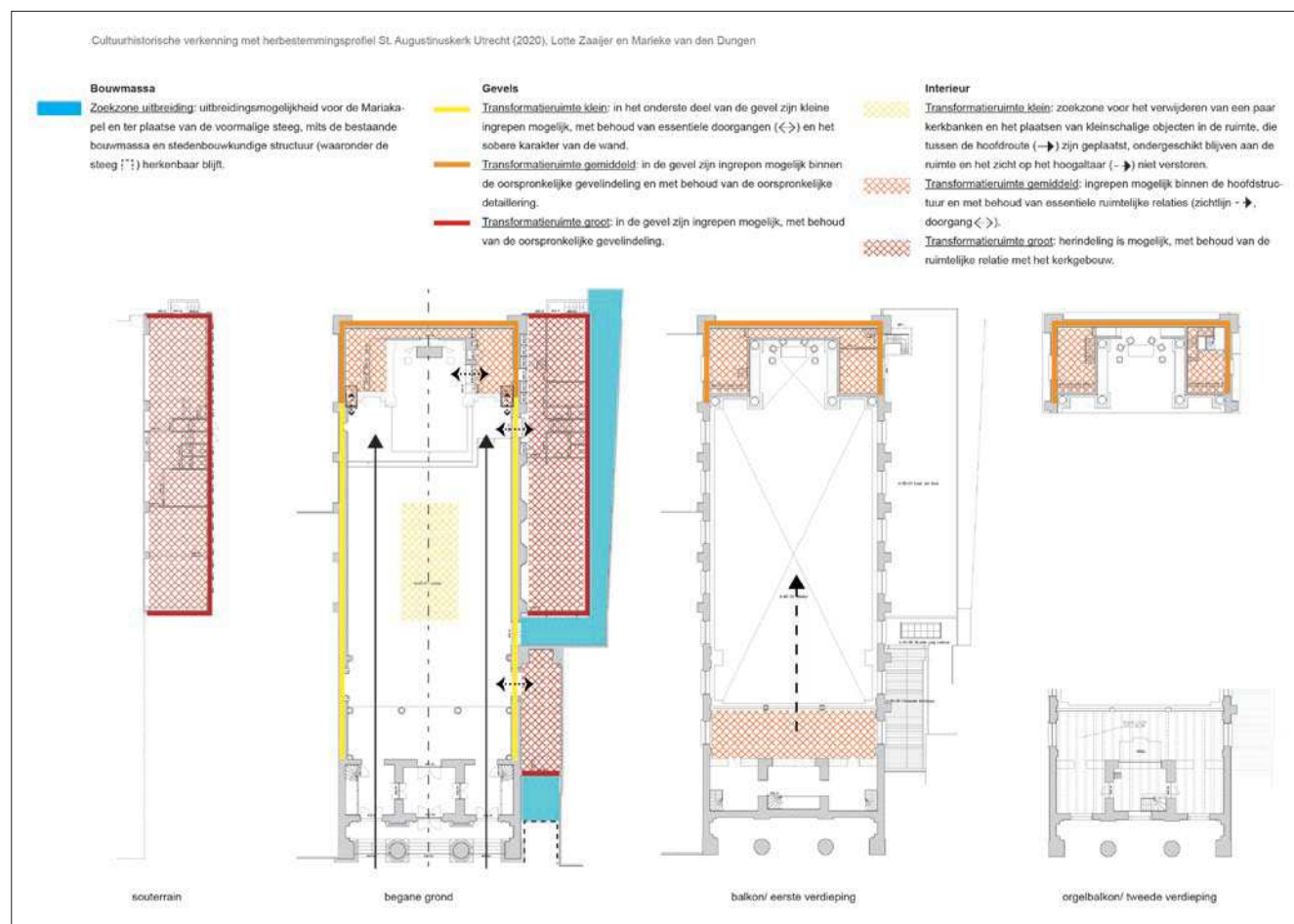
Voorbeeld ruimtelijke en immateriële uitgangspunten

Sint Augustinuskerk, Utrecht

In dit transformatiekader is de ruimte voor veranderingen bij herbestemming van deze kerk opgesplitst in de bouwmassa, de gevels en de interieurs. Daarbij is steeds een onderscheid gemaakt tussen drie gradaties van ingrepen (klein, groter, grootst).

Opsteller: Lotte Zaaijer, Marieke van den Dungen
(2020)

Opdrachtgever: gemeente Utrecht

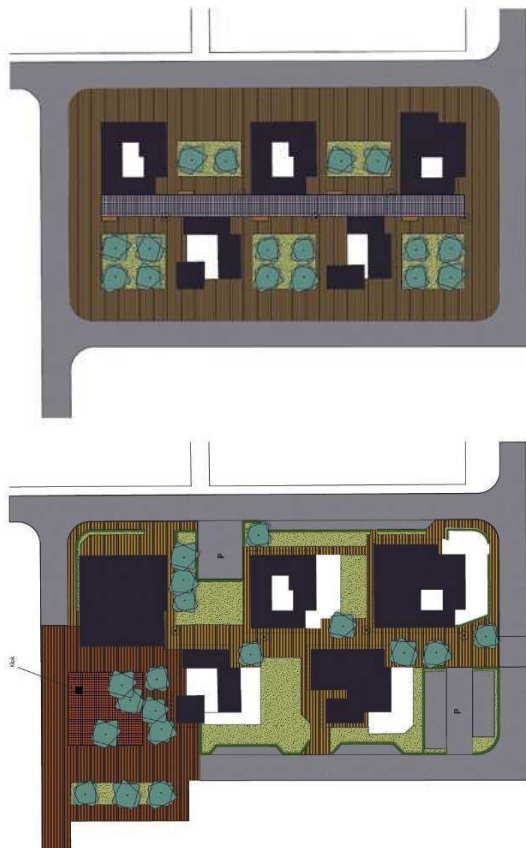

Voorbeeld ruimtelijke uitgangspunten en ontwerp

Ontwikkelvoorstel en -strategie Zuiderwinkels, Nagele

Dit ensemble bestaat uit vijf winkels aan een voetgangersstraat. Uit onderzoek in 2014 bleek dat de opzet en inrichting van de openbare ruimte compleet uiteen was gevallen in fragmenten en gewijzigde eigendommen. In het transformatiekader is een ontwikkelstrategie uitgewerkt voor o.a. herstel van de ruimtelijke samenhang. Die strategie leunde sterk op een herverkaveling van eigendommen. De ruimtelijke voorstellen daarvoor zijn inzichtelijk gemaakt in een maquette, met de eigenaren geprioriteerd en later uitgevoerd.

Opstellers: Leon van Meijel en Teake Bouma (2014)
Opdrachtgever: gemeente Noordoostpolder

Inrichting buitenruimte oorspronkelijke situatie (linksboven),
situatie 2014 (linksonder) en uitgangspunten voor de herinrichting
(rechts).

5. Positie van het transformatiekader

Goede ruimtelijke ordening

Deze handreiking zal binnen overheidsorganisaties een sterk instrument zijn in handen van de stedenbouwkundigen, procesmanagers, landschapsdeskundigen en beleidsmakers ruimtelijke ontwikkeling en cultureel erfgoed. Zij zien als geen ander de dynamiek van ruimtelijke vraagstukken, inclusief de belangen van het cultureel erfgoed. Wanneer een ontwikkeling in de bestaande stad of in het bestaande landschap zich voordoet vanuit beleid, ontwikkelaars of andere overheden, hebben deze professionals de gewetensvolle taak de druk op het gebied in kaart te brengen en regie te voeren. De erfgoedprofessionals van provincies en gemeenten leveren kennis en voorwaarden. Het pleit voor vroegtijdige en structurele afstemming tussen professionals in de domeinen cultureel erfgoed en ruimtelijke ontwikkeling om tot goede ruimtelijke ordening te komen.

Wettelijk kader - Omgevingswet

Dit streven naar goede ruimtelijke ordening als publiek belang zal in de overgang van het huidige wettelijke stelsel naar de Omgevingswet niet wezenlijk verschillen, behalve dat de Omgevingswet een goede omgang met bestaande waarden vereist. De goede ruimtelijke ordening wordt in de Omgevingswet “een evenwichtige toedeling van functies aan locaties” genoemd, met als doel de fysieke leefomgeving integraal te beschermen en ontwikkelen. Het toekennen van functies van locaties kan namelijk vanuit andere motieven wenselijk zijn dan vanuit het perspectief van de ruimtelijke ordening. De wetgever geeft als voorbeeld het toedelen van de functie monument aan cultuurhistorisch waardevolle gebouwen op locaties en het daaraan verbinden van regels die er voor zorgen dat deze monumenten niet zonder omgevingsvergunning mogen worden gesloopt, verplaatst of gewijzigd.

De handreiking voor transformatiekaders anticipeert op de Omgevingswet, met name door het doel van een goede omgevingskwaliteit te faciliteren en betrokkenen praktisch handelingsperspectief te geven. De handreiking is geen juridische verplichting voor overheden en initiatiefnemers. Het transformatiekader kan deel uit maken van een omgevingsvisie, kan

dienst doen als kwaliteitsinstrument bij (omgevings)programma's en kan worden vertaald naar de juridische context van het omgevingsplan. Kwaliteitsteams en adviescommissies omgevingskwaliteit kunnen in de fase van omgevingsvergunningen hun adviezen van onderbouwen op basis van het transformatiekader.

Wanneer de Omgevingswet in werking treedt, hebben overheden nog een aantal jaren de tijd om het ruimtelijk beleid in te richten zoals de wet voorschrijft. Het is van belang te anticiperen op de wettelijke instrumenten van zowel de huidige Wet Ruimtelijke Ordening en Erfgoedwet, alsook van de Omgevingswet. Het veranderende systeem van omgevingsvergunningen, samen met de gemeentelijke adviescommissie omgevingskwaliteit zal gelijk met de inwerkingtreding van de Omgevingswet ingaan. Een aantal overheden heeft zich al gedegen voorbereid op de Omgevingswet, door bijvoorbeeld een Omgevingsvisie en/of een Omgevingsplan op te stellen. De huidige praktijk en die van de komende jaren zal nog enigszins diffuus en onwennig zijn.

Het transformatiekader krijgt gewicht in ruimtelijke processen, wanneer het wordt geborgd in de beleidsmatige en politieke context, bijvoorbeeld voor vaststelling in de gemeenteraad. Overheden kunnen het transformatiekader als procesregel voorschrijven of kunnen per ontwikkeling een inhoudelijke eisen stellen aan de transformatieopgave.

Publiek-privaat

De handreiking voor transformatiekaders zal naast de toepassingsmogelijkheden in de verschillende soorten van overheidsbeleid ook een ondersteunende rol hebben bij aanbestedingen, verkoop van vastgoed, ‘deals’, energietransitie, enzovoort.

Naast de overheden met hun regisserende rol, zijn de eigenaren, ontwikkelende partijen, cultuurhistorici en ruimtelijk ontwerpers gebaat bij een helder en inspirerend transformatiekader.

Overheden hebben de mogelijkheid om veel onderzoeks- en bewijslast over te laten aan de initiatiefnemers van plannen. Het is goed denkbaar dat transformatiekaders op basis van cultureel erfgoed door ‘de markt’ worden opgesteld. Hierbij is het belangrijk te onderkennen

dat ruimtelijke ontwikkelingen altijd een openbaar belang kennen. De publiek-private verhoudingen vergen daarom zorgvuldigheid in het kiezen van de partijen die transformatiekaders opstellen en beoordelen.

Andere kaders en uitgangspunten

Er zijn en verschijnen meerdere instrumenten die nuttig zijn in het verbinden van erfgoedkennis met ontwerputgangspunten. Deze dragen vaak bij vanuit thema's en programma's, soms vanuit de wettelijke context. Het is aan te bevelen om de handreiking voor transformatiekaders te gebruiken in combinatie met andere instrumenten. Naarmate het beleidsstelsel van Omgevingswet meer gestalte krijgt, zouden handreikingen meer in de systematiek van de omgevingsplannen opgenomen kunnen worden.

In dit verband zijn de volgende documenten interessant:

- Begrippenkader cultureel erfgoed onder de Omgevingswet (RCE)
- Gebiedsbiografie als basis voor ontwikkelingen in de fysieke leefomgeving (RCE)
- Publicaties in het kader van Panorama Landschap
- Toelichtingen bij de Beschermden Stads- en Dorpsgezichten (RCE)
- Beschermden Stads- en Dorpsgezichten - actualisatie (in voorbereiding)
- Beschermden Stads- en Dorpsgezichten - verduurzaming (in wording)
- Afwegingskader erfgoed en aardbevingen (NCG)
- Bouwhistorisch onderzoek met waardestelling URL 2007 (verschijnt in 2023)
- Richtlijnen Tuinhistorisch Onderzoek
- Voorbeeldregels cultureel erfgoed in het Omgevingsplan (in wording)
- Borgingsladder Post65 in het Omgevingsplan (in wording)
- Handreiking Omgeving van het beschermden monument (in wording)
- Handreiking adviesstelsel voor omgevingskwaliteit voor gemeenten (VNG, FRK, RCE)
- Erfgoed Deal: portfolio
- Handreiking auteursrecht Atelier Rijksbouwmeester (in wording)
- Verdrag van Faro (erfgoedparticipatie),
- Verdrag van Granada (architectonisch erfgoed)
- Verdrag van Florence (landschapsbescherming)
- Verklaring van Davos (bouwcultuur).

Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Eenheid en verscheidenheid, een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardestelling van het materiele erfgoed, 2014

Rijksdienst Cultureel Erfgoed (e.a.), Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, 2009

Rijksdienst Cultureel Erfgoed (e.a.), Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek, 2012

Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Uitgangspunten en overwegingen advisering gebouwde en groene rijksmonumenten, 2019

Rijksdienst Cultureel Erfgoed, *Handreiking landschap en participatie in de gemeentelijke omgevingsvisie*, 2019

Planbureau voor de Leefomgeving, Routekaart ruimtelijke plannen met erfgoedwaarden, 2020

Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Ruimte voor erfgoed en water, 2018

Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Atlas van het landschappelijk groen erfgoed van Nederland (deel 2 uit de reeks Rapportage Onderzoek Nederlands Cultuurlandschap), 2020.

Bestudeerde transformatiekaders

Crimson Historians and Urbanists, De Hofbogen, aanbevelingen voor de herontwikkeling van het rijksmonument, december 2020

Crimson Historians and Urbanists, Fabrieks-complex Eerste Nederlandse Cement Industrie te Maastricht, gebiedsgerichte cultuurhistorische verkenning met transformatiekader, januari 2022

Gemeente Utrecht en Rijksvastgoedbedrijf, Visiedocument Wolvenplein Utrecht, maart 2019

Leon van Meijel & Els Bet stedenbouwkundige, Historisch ruimtelijke analyse Eindhoven Stadhuisplein, april 2021

Leon van Meijel & Teake Bouma, Ontwikkelvoorstel en ontwikkelstrategie Nagele Zuiderwinkels, juni 2014

Rothuizen Architecten Stedenbouwkundigen, Transformatiekader Zuidrand Goirle, augustus 2017

SteenhuisMeurs, Hembrugterrein - Zaanstad, cultuurhistorische analyse & Gebiedspaspoorten omgevingsplan, september 2010, november 2016

SteenhuisMeurs, Quarantaineterein Rotterdam, cultuurhistorisch onderzoek kernwaarden en aanbevelingen & transformatiekader, mei 2017

SteenhuisMeurs, Nijmegen, 19e-eeuwse stadsuitleg, cultuurhistorisch onderzoek en ontwikkelingsperspectief Keizer Karelplein, oktober 2022

SteenhuisMeurs, Eelde-Paterswolde, cultuurhistorische waardenstelling en transformatiekader, oktober 2022

Wessel de Jonge architecten & Quadrat, Ruimtelijk kader Kasteel Gemert, mei 2017

Lotte Zaaijer en 1001 ontwerpen, Cultuurhistorische verkenning met transformatiekader, Gedempte Haven Waalwijk, 2020

Lotte Zaaijer en Marieke van den Dungen, Bouwhistorische verkenning met waardestelling Sint Augustinuskerk, Oude Gracht 69, Utrecht, maart 2020

ZUS [Zones Urbaines Sensibles], NYMA transformatiekader beeldkwaliteit & stedenbouw, juli 2020

In steden en gebieden waar transformatieopgaven spelen, vormt de historische betekenis een belangrijk ingrediënt voor het ontwerpen aan de toekomst. Deze 'handreiking voor het opstellen van transformatiekaders met cultureel erfgoed' helpt met name stedenbouwkundigen en projectmanagers om aanwezige erfgoedwaarden in stelling te brengen voor planmakers én omgeving. Het preciseert de zoekruimte voor stedenbouwkundige transformaties, aanvullend op het cultuurhistorisch onderzoek en voorbereidend op het ontwerp.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.